

บทที่ 1

บทนำ

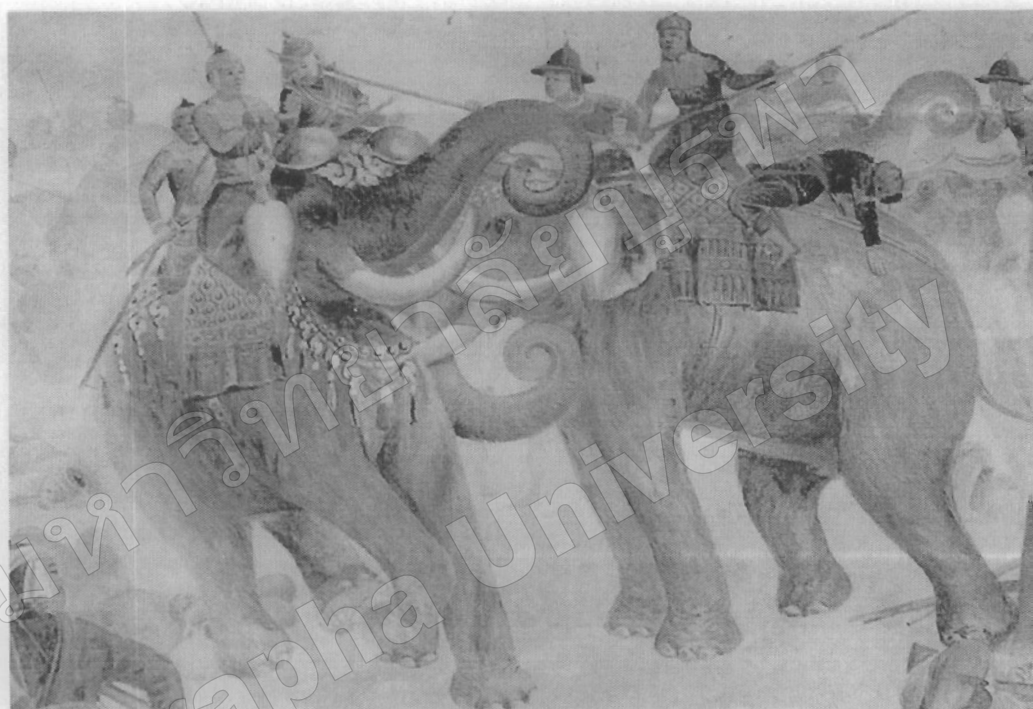
ความสำคัญของปัญหา

คน กับ ช้าง มีความสัมพันธ์กันมาอย่างยาวนานนับตั้งแต่อดีต ภาพเขียนสีโบราณที่ค้นพบในบริเวณผาแต้ม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นภาพเขียนสียุคก่อนประวัติศาสตร์อายุกว่า 3,000 ปี มีภาพจำนวนมาก ประกอบด้วย ภาพมือ ภาพสิ่งของเครื่องใช้ ภาพรูปทรงเรขาคณิต รวมทั้งภาพคนและสัตว์จำนวนมาก อาทิ ช้าง วัว ปลาบึก ตะพาบ และนก สะท้อนวิถีชีวิตของมนุษย์สังคมเกษตรยุคโบราณที่มีความอุดมสมบูรณ์ รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนและสัตว์ต่าง ๆ โดยเฉพาะ “ช้าง” ซึ่งน่าจะมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตและการดำรงชีพของมนุษย์มาแต่โบราณ

ในวิถีชีวิตของชาวไทย ช้างได้เข้ามามีอิทธิพล ต่อความคิด ความเชื่อ ทศนคติ และวิถีชีวิตมาอย่างยาวนาน ในพุทธศาสนายังได้กล่าวถึงช้างในพุทธประวัติ ได้แก่ ช้างพระเศวตกฤษณ ช้างคิริเมฆส์ ช้างนาฬาคีรี และช้างปาลิไลยกะ เป็นต้น ศาสนาฮินดู ก็ให้ความสำคัญพ้องขนเดียวกัน โดยเฉพาะในตำราชลัภยณ์ ได้กล่าวถึง พระคณเศ หรือ วิฆเนศวร หรือพิฆเนศวร ซึ่งเป็นโอรสองค์แรกของพระอิศวรและพระนางอุม่า มีหัวเป็นช้าง งาเดียว ร่างกายเป็นมนุษย์ อ้วนเตี้ย หนุ่ย ตัวแดง เป็นเทพที่เคารพองค์หนึ่งของกลุ่มที่ได้รับอิทธิพลจากศาสนาฮินดู รวมถึงชาวพุทธและกลุ่มคนเลี้ยงช้างด้วย (สุทธิลักษณ์ อำพันวงศ์, 2540, หน้า 30) นอกจากนี้ ยังพบว่า ช้างได้เข้ามามีบทบาทและมีส่วนในการรังสรรค์งานวรรณคดี นิทาน ศิลปกรรม ภาพยนตร์ สุภาษิตและคำพังเพยต่าง ๆ จำนวนมาก ช้างจึงเกี่ยวข้องและผูกพันกับวิถีชีวิตของคนไทยมาอย่างยาวนานนับแต่อดีต

“ช้าง” เป็นสัตว์ป่าที่มีรูปร่างขนาดใหญ่ที่สุดในปัจจุบัน มีความแข็งแรง สง่างาม น่าเกรงขาม มีความฉลาด สามารถฝึกหัด และนำมาใช้ประโยชน์ได้ทั้งการใช้แรงงานทั่วไป การพาณิชย์ และการท่องเที่ยว ในอดีตช้างมีบทบาทสำคัญในการกอบกู้ชาติบ้านเมือง รวมทั้งการสร้างสถาปัตยกรรมของเหล่ามวลมนุษย์ อาทิ การสร้างปราสาท ราชวังและโบราณสถานต่าง ๆ ที่ยังมีปรากฏต่อสายตามนุษย์โลกตราบนานทุกวันนี้ ช้างล้วนมีส่วนสำคัญในการรังสรรค์และสร้างความสำเร็จดังกล่าว นอกจากนี้ ช้างยังมีบทบาทในการกอบกู้และสร้างชาติ โดยเฉพาะประเทศในแถบเอเชียได้ ได้แก่ อินเดีย ศรีลังกา พม่า ลาว เขมร เวียดนาม รวมถึงประเทศไทย ช้างนับเป็นกำลังสำคัญในการสร้างบ้านเมืองจนเป็นปึกแผ่นมาถึงปัจจุบัน

ในประวัติศาสตร์ไทย ได้มีการนำช้างมาใช้ในการทำสงครามหลายรูปแบบ เช่น เป็นช้างศึก เป็นพาหนะของเจ้านายเชื้อพระวงศ์ต่าง ๆ หรือแม้กระทั่งใช้บรรทุกอาวุธ กระสุน ดินปืน ตลอดจนขนส่งเสบียงอาหาร ดังที่ปรากฏหลักฐาน การรบบนหลังช้างที่สำคัญใน ประวัติศาสตร์ไทยหลายครั้ง เช่น ในสมัยสุโขทัย ศิลาจารึกหลักที่ 1 ได้กล่าวถึง พ่อขุนรามคำแหง ทำสงครามยุทธหัตถี ชนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด เป็นต้น

ภาพที่ 1 สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกระทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาแห่งกรุงหงสาวดี (สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฉบับเสริมการเรียนรู้ เล่ม 12, 2551, หน้า 46)

ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แห่งกรุงศรีอยุธยา ขณะที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ชนช้างกับพระเจ้าแปร และกำลังจะเพลี่ยงพล้ำอยู่นั้น สมเด็จพระสุริโยทัยซึ่งแต่งพระองค์เป็นชาย เห็นพระสวามีกำลังจะได้รับอันตรายจึงไสช้างเข้ากั้นไว้ และถูกพระเจ้าแปรฟันสวรรคอยู่บนคอ ช้าง สงครามยุทธหัตถีอีกครั้งหนึ่งที่มีความสำคัญต่อชาติไทยอย่างยิ่ง นั่นคือ สงครามยุทธหัตถี ระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชา แห่งกรุงหงสาวดี ที่ตำบลหนองสาหร่าย แขวงเมืองสุพรรณบุรี เมื่อ พ.ศ. 2135 เป็นเหตุให้พระมหาอุปราชา แห่งกรุงหงสาวดี ถูกสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ฟันสิ้นพระชนม์บนคอช้างเช่นเดียวกัน

จากบันทึกของปาลเลกัวซ์ ยังทำให้เราเข้าใจและสามารถมองเห็นภาพการใช้ช่างในการทำศึกสงครามในอดีตได้เป็นอย่างดี ดังที่ว่า “...ในประเทศสยามนั้นเขาใช้ช่างในการทำสงครามกันมาก บรรทุกปืนใหญ่และกระสุนดินดำไปบนหลัง ชุนนางชั้นผู้ใหญ่ทุกคนซื้อช่างในการสงครามครั้งหนึ่ง ปรากฏว่ากองทัพทั้งสองฝ่ายมีช่างอยู่หลายพันเชือก เขาใช้ช่างทำลายเครื่องกีดขวางและค่าย เมื่อราว 12 ปีมานี้ พวกญวนได้เข้ามาย่ำยีกรุงกัมพูชา แล้วมาตั้งค่ายอยู่ที่ราบแห่งหนึ่ง แม่ทัพไทยเข้าจู่โจมในตอนกลางคืนโดยนำช่างหลายร้อยเชือกมา เอาคบเพลิงผูกเข้าที่หางแล้วจุดไฟขึ้น ช่างเหล่านั้นแตกตื่น วิ่งทะยานแหกหักเข้าไปในค่าย โดยใช้เงาแสงและเหยียบพวกญวนล้มตายเกือบหนึ่งพันคนนอกนั้นพากันหลบหนีไปได้ทัน” (มงเซญูร์ ปาลเลกัวซ์, 2549, หน้า 112-113)

นอกจากการศึกสงครามแล้ว ช่างได้เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อวัฒนธรรม ประเพณีและวิถีชีวิตของคนในสังคมค่อนข้างมาก มนุษย์ฝึกช่างเพื่อใช้ให้ทำงานหนัก ๆ แทนตน เช่น การลากซุง ลากไม้ งานบรรทุกต่าง ๆ ใช้เป็นพาหนะในการเดินทาง รวมทั้ง การเลี้ยงช่างเพื่อเสริมบารมีของกลุ่ม ชุนนาง เจ้านาย พ่อค้า คหบดีและประชาชนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจด้วย (ส่อง อบอุ่น, สัมภาษณ์, 9 ตุลาคม 2555) นอกจากนี้ ในช่วงที่คนและช่างต้องปรับตัวเพื่อความอยู่รอด หลายคนได้หันมาฝึกช่างเพื่อการแสดงและการท่องเที่ยว รวมทั้งการรับจ้างเหมาในงานบุญประเพณีชีวิต อาทิ งานบวชนาค บุญจัน ผ่าป่า และงานมงคลต่าง ๆ โดยงานใดมีช่างเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งในพิธี จะแสดงถึงบารมีของเจ้าภาพผู้จัดงาน และความเข้มแข็งของพิธีกรรมต่าง ๆ จึงนับว่าช่างได้เข้ามามีอิทธิพลต่อความคิด ความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตของคนไทยมาอย่างยาวนาน นับแต่อดีต

“คนจับจ้าง” หรือ “คนเลี้ยงช่าง” ก็นับว่ามีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าช่าง เพราะนอกจากจะมีความสามารถในการไปจับช่างป่ามาได้แล้ว ยังสามารถฝึกช่างป่าให้เชื่อ ให้อำนาจทำงาน เชื่อฟัง คำสั่งของมนุษย์ ฝึกช่างในการรบและการศึกสงคราม การบังคับช่าง การใช้จิตวิทยากับช่าง เพื่อให้ช่างยอมทำงานถวายชีวิต แม้จะเป็นงานหนัก และเสี่ยงชีวิตก็ตาม บทบาทของคนจับช่าง จึงมีความสำคัญมาตั้งแต่โบราณ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา พระองค์ทรงสนพระทัยและให้ความสำคัญกับเรื่องช่างเป็นอย่างมาก เนื่องจากช่างเป็นกำลังสำคัญในการทำศึกสงคราม จึงทรงเห็นว่ากษัตริย์ก็ต้องรู้ตำราหลักชัยอันเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยช่างทั้งหลาย เพื่อให้สามารถควบคุมบังคับช่างให้ทำตามความประสงค์เมื่อเวลาออกศึก ดังนั้นในสมัยพระองค์จึงได้เอากรมพระคชบาลมาเป็นพระราชธุระบำรุง เหมือนอย่างว่าทรงบัญชาการเอง โดยมีพระเพทราชาเป็นเจ้ากรม (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ, 2503, หน้า 531) ซึ่งต่อมาพระเพทราชาก็ได้เป็นพระมหากษัตริย์ต่อจากสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นต้น

“บ้านปะคำ” เป็นหมู่บ้านเก่าแก่แห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของจังหวัดบุรีรัมย์ มีประวัติการตั้งถิ่นฐานเมื่อประมาณ 200 ปีก่อน ชุมชนดั้งเดิมอพยพมาจากเมืองโคราช หรือ เมืองนครราชสีมา สืบเชื้อสายชาวไทยโคราช หรือ ไทยเบ็ง และใช้ภาษาไทยโคราช เป็นภาษาถิ่นในการติดต่อสื่อสารกันในชีวิตประจำวันตราบจนถึงทุกวันนี้ ชาวปะคำมีวิถีชีวิตและเอกลักษณ์เฉพาะของท้องถิ่นที่สืบทอดมาแต่ดั้งเดิม โดยเฉพาะเรื่องของคนเลี้ยงช้าง ซึ่งที่นี่ในอดีตเคยเป็นแหล่งฝึกช้างที่สำคัญและเป็นที่ชุมนุมของหมอช้างจากทั่วประเทศ

ปัจจุบัน “บ้านปะคำ” เป็นอำเภอเล็กๆ แห่งหนึ่งในจังหวัดบุรีรัมย์ เดิมขึ้นอยู่กับอำเภอนางรอง ต่อมาเมื่อตำบลระหานทรายยกขึ้นเป็นกิ่งอำเภอ ปะคำจึงได้ย้ายไปขึ้นกับกิ่งอำเภอละหานทราย ก่อนที่ปะคำจะได้รับการยกระดับเป็นกิ่งอำเภอเมื่อปี พ.ศ. 2521 และยกฐานะเป็นอำเภอเมื่อปี พ.ศ. 2526 อยู่ห่างจากตัวเมืองบุรีรัมย์ มาทางทิศใต้ประมาณ 77 กิโลเมตร ทิศเหนือติดกับอำเภอนางรอง ทิศใต้ติดกับอำเภอโนนดินแดง และอำเภอโนนสุวรรณ ทิศตะวันออกติดกับอำเภอละหานทรายและอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ ส่วนทิศตะวันตกติดกับอำเภอเสิงสาง จังหวัดนครราชสีมา ตัวหมู่บ้านปะคำมีเนื้อที่ประมาณ 30 ตารางกิโลเมตร มีประชากรประมาณ 2,140 คน (พ.ศ. 2555) ในอดีตบ้านปะคำเป็นเมืองหน้าด่านที่จะผ่านไปยังจังหวัดสระแก้ว และประเทศกัมพูชา โดยผ่านทางช่องตะโก ปัจจุบันเส้นทางดังกล่าวได้พัฒนาเป็น ทางหลวงสายยุทธศาสตร์ภายในประเทศ (ทล. 348) ที่เชื่อมต่อระหว่าง ภาควัดวันออกเฉียงเหนือ (บุรีรัมย์) กับภาคตะวันออก (สระแก้ว)

อาชีพดั้งเดิมของชาวบ้านปะคำ คือการจับช้างป่า ซึ่งที่นี่จะเรียกว่า “การเถื่อนช้าง” หรือในบางโอกาสเรียก “การจับช้าง” “การคล้องช้าง” และ “การด่อช้าง” แต่ที่นิยมเรียกมากที่สุดคือ “การเถื่อนช้าง” ซึ่งแตกต่างจากกลุ่มจับช้างอื่น ๆ เช่น ชาวภูยสุรินทร์ เรียกว่า “การโพนช้าง” ชาวลาวชัยภูมิเรียก “การคล้องช้าง” เป็นต้น

ภาพที่ 2 ช้างป่าที่ถูกฝึกให้เชื่องและนำไปใช้งาน

บริเวณบ้านปะคำนับเป็นสถานที่ที่มีชัยภูมิดีมากแห่งหนึ่ง พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มรอบ ๆ หมู่บ้านมีต้นไม้ใหญ่และป่าโปร่ง ทางด้านทิศใต้ของหมู่บ้านเป็นป่าดิบทอดยาวไปจนถึงเทือกเขาชันกำแพง เรียกว่า “ป่าดงใหญ่” ทางด้านทิศตะวันตกเรียก “ป่าดงอีจาน” ใจกลางหมู่บ้านมีหนองน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่สำหรับเป็นแหล่งน้ำใช้สอยภายในหมู่บ้าน ชาวบ้านเรียกว่า “หนองใหญ่” นอกจากนั้น ทำหมู่บ้านด้านทิศตะวันตกยังมี “ห้วยลำมาศ” ที่มีน้ำไหลผ่านตลอดปี ทำให้บริเวณนี้มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ซึ่งในอดีตชาวปะคำนอกจากมีอาชีพทำนาแล้ว ยังมีอาชีพสำคัญอีกอย่างคือ “การเถื่อนช้าง” หรือการจับช้าง ซึ่งเป็นอาชีพหลักที่สืบทอดมาแต่บรรพบุรุษ จนทำให้บ้านปะคำในอดีตกลายเป็นแหล่งเลี้ยงช้าง แหล่งฝึกช้าง เพื่อส่งไปเป็นช้างศึกให้แก่กองทัพเมืองโคราช และเป็นแหล่งซื้อขายช้าง จากพ่อค้าช้าง (นายฮ้อยช้าง) ที่มาซื้อช้างและฝึกช้างจากทั่วประเทศ ทั้งจากโคราช ชัยภูมิ สุรินทร์ สตึก เพชรบูรณ์ และลำปาง เป็นต้น

การเถื่อนช้างของชาวปะคำ สืบทอดผ่านกระบวนการ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งก่อนการเดินทางออกไปเถื่อนช้างป่า พิธีกรรมระหว่างการอยู่ในป่า และพิธีกรรมหลังภายหลังการเถื่อนช้างป่าแล้ว รวมทั้งข้อห้ามและสิ่งที่พึงปฏิบัติของครอบครัวที่รอคอยอยู่ทางบ้าน การเถื่อนช้างของชาวปะคำจึงเป็นศาสตร์ที่มีความซับซ้อน มีมนต์ขลังและมีความศักดิ์สิทธิ์ ภายใต้อาณาเขต

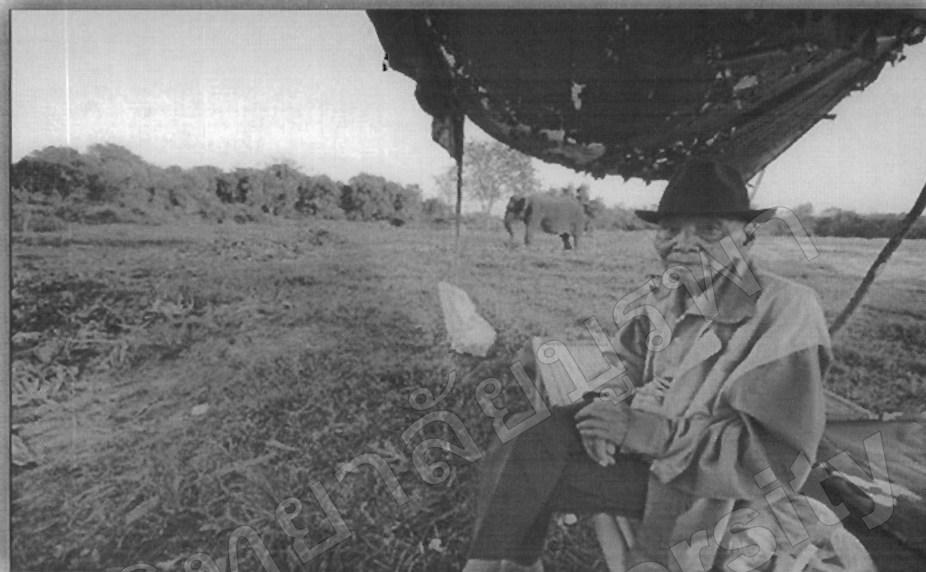
ประเพณีพิธีกรรมที่สืบทอดกันต่อ ๆ มา วิชาที่ว่าด้วยการเลื่อนชั้นนั้น มีกระบวนการและขั้นตอน และการกำหนดคุณสมบัติของผู้ที่จะรับการถ่ายทอดซึ่งต้องมีคุณลักษณะเหมาะสม มีความรู้ ความสามารถ มีพรสวรรค์ ครูบาอาจารย์จึงยินดีที่จะถ่ายทอดวิชาให้ โดยเริ่มต้นจากการเป็น ความรู้ข้างก่อน เรียกว่า “ความรู้มะ” (ส่อง อบอุ่น, สัมภาษณ์, 28 ธันวาคม 2554)

เมื่อได้ร่ำเรียนวิชาอาคมจากครูบาอาจารย์ จนมีความรู้เพิ่มขึ้น และสามารถจับช้างป่าได้ จำนวนหนึ่งแล้ว ครูบาใหญ่ หรือปิตายาจะพิจารณาประสิทธิประสาทวิชาให้ โดยทำพิธี “ประชิ” หรือ บวช ในตำแหน่งหมอใหม่ หรือ “หมอช้าง” โดยครูบาใหญ่หรือปิตายาเปรียบเสมือนอุปฌาย์ อาจารย์ในพิธีบวชนั้นเอง หลังจากได้ร่ำเรียนวิชาจากครูบาอาจารย์จนมีความรอบรู้และความชำนาญสูงขึ้น รวมทั้งสามารถจับช้างได้จำนวนหนึ่ง หรือจับช้างที่มีลักษณะพิเศษได้ ก็จะได้รับ การพิจารณาเลื่อนชั้นในตำแหน่งที่สูงขึ้นเป็น ครูบา และครูบาใหญ่ โดยตำแหน่งปิตายา ถือเป็น ตำแหน่งสูงสุดในวิชาศาสนาของชาวบ้านปะคำ ที่คนเลี้ยงช้างทุกคนล้วนปรารถนาและใฝ่ฝัน ที่จะได้เลื่อนชั้นไปสู่ตำแหน่งนั้น แต่ก็มีเพียงส่วนน้อยที่จะไปถึงจุดหมายนั้นได้ (ส่อง อบอุ่น, สัมภาษณ์, 28 ธันวาคม 2554)

“ปิตายา” เป็นตำแหน่งสูงสุดของคนเลี้ยงช้าง เป็นหมอเฒ่า ผู้มีวิชาความรู้และศาสตร์ ในการจับช้างขั้นสูง รอบรู้เรื่องของป่าและพงไพร ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้มีวิชา อาคม แก่กล้า เคร่งครัดในพิธีกรรม มีความเป็นผู้เฒ่า เป็นผู้บารมี เป็นที่เคารพนับถือของบรรดาคนเลี้ยงช้างทุก หมู่เหล่า ซึ่งปิตายา จะมีได้เพียงคนเดียวในแต่ละช่วงเวลา เมื่อปิตายาคนปัจจุบันสิ้นไป ครูบาใหญ่ ที่มีอาวุโส มีบารมี ได้รับการยอมรับและความเคารพ นับถือจากบรรดาเหล่าคนเลี้ยงช้าง ก็จะได้รับ การยกให้เป็นปิตายาสืบทอดกันต่อมา (ส่อง อบอุ่น, สัมภาษณ์, 6-8 พฤษภาคม 2555)

ส่อง อบอุ่น ในวัย 95 ปี (พ.ศ. 2555) “ปิตายา” คนสุดท้ายแห่งบ้านปะคำในปัจจุบัน ผู้สืบทอดวิชาการเลื่อนช้างของบรรพบุรุษสายตรงจากผู้ก่อตั้งหมู่บ้าน มีความสนใจและมีพรสวรรค์ ในการเลี้ยงช้างมาตั้งแต่เด็ก ครั้งหนึ่งช้างพลายตัวใหญ่ของหลวงณรงค์รักษาเขต เจ้าเมืองนางรองที่ เพิ่งจับมาได้จากป่าถูกส่งมาให้ชาวปะคำช่วยฝึกให้เชื่อง แต่เป็นช้างที่ดื้อและพยศมาก จนความรู้ช้าง และหมอช้างคนอื่น ๆ ต่างก็เอาไม่อยู่ และกำลังจะหนีเข้าไปในป่าลึก ปิตายาส่องจึงตามเข้าไปเพียง ลำพัง มุ่งมั่นที่จะนำช้างตัวนั้นกลับมาให้ได้ และในที่สุดก็ทำได้สำเร็จสามารถบังคับช้างตัวนั้น กลับคืนบ้านปะคำได้ เป็นที่อัศจรรย์แก่เหล่าบรรดาคนเลี้ยงช้างบ้านปะคำยิ่งนัก ซึ่งขณะปิตายาส่อง อายุเพียง 9 ขวบเท่านั้น (วรรณ อบอุ่น และส่อง อบอุ่น, สัมภาษณ์, 6-8 พฤษภาคม 2555) ปิตายา ส่องได้ร่วมคณะเดินทางออกไปเลื่อนช้างป่าครั้งแรกที่ “ป่าท่าเสือ” ประเทศกัมพูชา เมื่ออายุได้เพียง 13 ปี และสามารถช่วยหมอช้างจับช้างป่าได้ถึง 3 ตัว ในการออกป่าครั้งแรกนี้ ปิตายาส่องได้รับการ ประชิเป็นหมอช้างตอนอายุ 15 ปี จากนั้นได้เลื่อนชั้นในตำแหน่งสูงขึ้นตามลำดับ จนได้รับ

การยกขึ้นเป็น “ปติยาย” ตอนอายุเพียง 38 ปีเท่านั้น ซึ่งนับเป็น “ปติยาย” ที่มีอายุน้อยที่สุดเท่าที่ หมู่บ้านปะคำเคยมีมา

ภาพที่ 3 ปติยายส่อง อบอูน

ปติยายส่องได้นำคณะออกไปเดือนช้างป่า บริเวณป่าท่าเสือ และป่าท่าสะอาด ในเขต จังหวัดศรีสะเกษ พระตะบอง และเสียมราฐ ประเทศกัมพูชาอย่างต่อเนื่อง เพราะพื้นที่บริเวณ ดังกล่าวมีช้างป่าชุกชุมมาก โขลงหนึ่งมีจำนวน 100 ถึง 200 ตัว โดยมากขึ้นมาจากน้ำโดนเลสาบ ประกอบกับบริเวณดังกล่าวเป็นที่ราบจึงเหมาะแก่การเดือนช้างป่าเป็นอย่างยิ่ง ต่อมาในช่วงปลายปี พ.ศ. 2500 เกิดปัญหาความขัดแย้งภายในประเทศกัมพูชา มีการสู้รบกันแถบเมืองศรีสะเกษ และ ปัญหาข้อพิพาทชายแดนไทย-กัมพูชาเรื่องปราสาทเขาพระวิหาร ทำให้คณะของปติยายส่อง และคนเลี้ยงช้างชาวบ้านปะคำไม่สามารถออกไปเดือนช้างบริเวณดังกล่าวได้อีก ตั้งแต่นั้น เป็นต้นมา (ส่อง อบอูน, สัมภาษณ์, 8-9 ตุลาคม 2555)

ตลอดระยะเวลา 30 ปี บนถนนคนจับช้าง ก่อนที่กัมพูชาจะปิดป่าในปี พ.ศ. 2501 ปติยาย ส่อง อบอูน มีประสบการณ์มากมาย จับช้างป่ามาแล้วประมาณ 200 ตัว ชีวิตหลัง พ.ศ. 2501 เป็นต้นมาได้มีโอกาสจับช้างเพียงไม่กี่เชือกในประเทศไทย ซึ่งพื้นที่ป่าในประเทศไทย โดยเฉพาะบริเวณ เขาใหญ่ที่อยู่ใกล้กับหมู่บ้านปะคำมีจำนวนช้างป่าไม่มาก และมักจะหากินอยู่บนเทือกเขาสูงจึงยาก แก่การจับ ในขณะที่เดียวกันรัฐบาลไทยก็ได้ออก พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ.

2518 เพื่อคุ้มครองช้างป่าเป็นสัตว์สงวน จึงไม่สามารถจับช้างได้อีกตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา (ส่อง อบอุ่น, วรรณ อบอุ่น และสมหวัง ลำเกาพันธ์, สัมภาษณ์, 8-9 ตุลาคม 2555)

วิถีชีวิตคนเลี้ยงช้างของชาวบ้านปะคำ หลังจากที่ไม่สามารถเดินทางเข้าไปจับช้างป่าในประเทศกัมพูชา และการห้ามจับช้างป่าในประเทศไทย ชาวปะคำได้นำช้างออกไปรับจ้างลากไม้ ลากซุง ตามจังหวัดต่าง ๆ รวมทั้งการรับจ้างแห่ตามงานบุญประเพณีต่าง ๆ เพื่อหาเลี้ยงชีพทั้งคน และช้างร่วมกัน ต่อมาชาวปะคำบางส่วนได้ขายช้างให้กับพ่อค้า และกลุ่มนายทุนทำไม้ รวมทั้งนายทุนตามปางช้างต่าง ๆ เนื่องจากปัญหาในการเลี้ยงและดูแลช้าง รวมทั้งการขาดคนที่สืบทอดรับเลี้ยงดูแลช้างต่อกันบิดา ในขณะที่บ้านปะคำก็พัฒนาไปตามกระแสทุนนิยมและวัฒนธรรมสมัยใหม่ จากชุมชนเล็ก ๆ ที่ชาวชุมชนรู้จักกันทุกหลังคาเรือน กลายมาเป็นอำเภอปะคำ ในปัจจุบันมีผู้คนต่างถิ่น โดยเฉพาะจากภาคอีสานที่หนีความแห้งแล้ง หลังไหลเข้ามาจับจองพื้นที่ดินทำกินจำนวนมากตลอดระยะเวลา 50 ปีที่ผ่านมา (สำเนา อนุรักษวัณษ์ศา และคณะ, 2547) ป่าดงใหญ่ และป่าดงอีจานที่เคยอุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่าไม้ พันธุ์พืช และสัตว์นานาชนิด ก็ถูกบุกรุกแผ้วถางจนเตียนโล่ง กลายเป็นที่อยู่อาศัย และไร่นาของผู้มาใหม่ พื้นที่ป่าที่เปรียบเสมือนบ้านและแหล่งอาหารของช้างถูกเบียดบังและทำลายลง ในขณะที่งานของช้างก็มีน้อย เจ้าของช้างจึงขาดรายได้ แต่ความต้องการอาหารของช้างยังมีเท่าเดิมทุก ๆ วัน ๆ ละประมาณ 250 กิโลกรัมต่อตัว (สุทธิลักษณ์ อำพันวงศ์, 2540, หน้า 8) จึงทำให้คนเลี้ยงช้างต้องดิ้นรนหางานทำ หลายคนนำช้างออกไปรับจ้างชักลากไม้ในจังหวัดต่าง ๆ บางคนนำช้างไปเข้าสังกัดกลุ่มทุนธุรกิจการท่องเที่ยวตามโรงแรม บ้านช้าง ปางช้าง ในเมืองใหญ่ เป็นต้น

บ้านปะคำ ที่ปัจจุบันกลายเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดบุรีรัมย์ ในอดีตเคยเป็นศูนย์รวมของเหล่าบรรดาหมอช้าง ครูบาช้างจากทั่วประเทศ เป็นแหล่งชุมนุมพ่อค้าช้าง (นายฮ้อยช้าง) จากทั่วทุกทิศ เคยคึกคักไปด้วยช้างหลายร้อยเชือก เป็นแหล่งฝึกช้างเพื่อใช้เป็นแรงงานทั่วไป รวมทั้งการฝึกขั้นสูง เพื่อใช้ในราชการ หรือเพื่อเป็นช้างต่อ และเพื่อใช้งานลากไม้ เป็นต้น (ส่อง อบอุ่น, สัมภาษณ์, 8-9 ตุลาคม 2555) แต่ปะคำในปัจจุบันได้กลายเป็นเพียงตำนานบ้านช้างในอดีตไปแล้ว ในหมู่บ้านไม่มีช้างให้ลูกหลานได้เห็นและชื่นชมอีก ชาวปะคำได้ขายช้างให้กับพ่อค้าและนายทุนไปเกือบทั้งหมด เนื่องจากขาดการสืบทอดจากคนรุ่นต่อ ๆ มา มีเพียงช้างของ ปิ๊ดยายส่อง อบอุ่น ที่เหลืออยู่เพียง 3 เชือกเท่านั้น ซึ่งปัจจุบันได้นำไปเข้าสังกัดในธุรกิจการท่องเที่ยวของ “หมู่บ้านช้างพัทยา” ตำบลหนองปรือ อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี เมื่อ 25 ปีที่ผ่านมา (ชาเถื่อง อบอุ่น, สัมภาษณ์, 1 พฤษภาคม 2555)

พิธีกรรมการไหว้ศาลปะคำ หรือการไหว้ผิบรรพบุรุษ ในอดีตจะมีการทำพิธีหลายระดับ ได้แก่ การไหว้ประจำปี การไหว้เมื่อจะออกเดินทางไปเยือนช้าง และการไหว้ในวิถีชีวิตประจำวัน

ทั่วไป ปัจจุบันการไหว้ศาลปะกำก่อนออกเดินทางไปเยือนช้างไม่มีการจัดพิธีไหว้อีกแล้ว ตั้งแต่ที่ชาวปะคำยุติการออกไปเยือนช้างเมื่อ 50 กว่าปีก่อน คงเหลือเฉพาะการไหว้ศาลปะกำประจำปี ที่จัดในวันขึ้น 3 ค่ำเดือน 3 และการไหว้ศาลปะกำในวิถีชีวิตประจำวันเท่านั้น แต่ก็ลดความสำคัญลงไปมาก (ส่อง ออบอุ้น, สัมภาษณ์, 8-9 ตุลาคม 2555)

ภาพที่ 4 หมู่บ้านช้างพญา จังหวัดชลบุรี

ชีวิตของคนเลี้ยงช้างชาวปะคำ รวมถึงปิตุขาส่อง ออบอุ้น ที่เคยรุ่งโรจน์ ประเพณี พิธีกรรมของคนเลี้ยงช้างที่เคยเคร่งครัดในอดีต ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก จากความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและสิ่งแวดล้อม การรุกรานเข้ามาของระบบทุนนิยม และการครอบงำของวัฒนธรรมใหม่ รวมทั้งความเจริญทางเทคโนโลยี ที่นำความสะดวกสบายมาสู่สังคมบ้านปะคำ ส่งผลกระทบต่อความคิด ความเชื่อ ของคนรุ่นใหม่ ที่มองวัฒนธรรมการเลี้ยงช้างเป็นความล้าหลัง ไม่ทันสมัย ช้างและคนเลี้ยงช้างถูกลดบทบาทและความนิยมลง คนและช้างจึงต้องพยายามดิ้นรนหาเลี้ยงชีพเพื่อความอยู่รอด หลายคนไม่อาจต้านทานกระแสทุนนิยมได้ จึงต้องค้าขายช้างที่ตนรักให้กับพ่อค้าและกลุ่มนายทุน ไป เป็นต้น

ภายหลังยุติการออกไปเยือนช้างในช่วงแรก ๆ ขณะนั้นปิตุขาส่อง ยังมีช้างอยู่จำนวน 10 เชือก ตลอดระยะเวลากว่า 20 ปี ได้นำช้างออกไปเร่ร่อนรับจ้างลากซุง ลากไม้ ในหลายจังหวัด อาทิ นครราชสีมา ปราจีนบุรี จันทบุรี และสระแก้ว ทำให้ช้างล้มตายไปหลายตัว ด้วยความรักและสงสารช้าง ที่เปรียบเสมือนคนในครอบครัว จึงยุติการนำช้างไปรับจ้างชักลากไม้ และหันไปเข้าสังกัดกลุ่มธุรกิจการท่องเที่ยวซึ่งเป็นงานที่เบากว่า ได้เงินแน่นอน โดยให้ช้างเลื่อง ออบอุ้น บุตรชายคนโตเป็นผู้ไปดูแล (ส่อง ออบอุ้น, สัมภาษณ์, 8-9 ตุลาคม 2555)

ช้างเลื่อง ออบอุ้น ในวัย 64 ปี (พ.ศ. 2555) ลูกชายของคุณตาส่อง ออบอุ้น เป็นบุตรคนที่ 3 ในบรรดาพี่น้อง 5 คน เป็นลูกคนเดียวที่สืบสานเจตนารมณ์การเลี้ยงช้างของพ่อ ได้นำช้างออก

เดินทางจากบ้านปะคำเมื่อ 40 ปีก่อน เพื่อไปรับจ้างชักลากไม้และหางานทำในเมืองใหญ่ จากบุรีรัมย์ ไปนครราชสีมา สระแก้ว จันทบุรี ระยอง ก่อนที่จะมาปักหลักพำนักอยู่ ณ “หมู่บ้านช้าง พัทธยา” จังหวัดชลบุรี เป็นเวลาร่วม 26 ปีมาแล้ว ซึ่งหมู่บ้านช้างพัทธยาดำเนินธุรกิจให้บริการการท่องเที่ยว ได้รับค่าจ้างเป็นรายเดือน พอสำหรับอาหารช้าง และค่าใช้จ่ายของช้างเลี้ยงและครอบครัว รวมทั้งยังพอเหลือแบ่งให้กับปศุสัตว์สองผู้เป็นเจ้าของช้างตัวจริงอยู่บ้างบางส่วน (ช้างเลี้ยง อบอุ้น, สัมภาษณ์, 3 ตุลาคม 2555)

กล่าวได้ว่า ช้างเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม และประเพณีของคนไทย รวมถึงมีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนาน ในขณะที่คนจับช้าง หรือคนเลี้ยงช้าง ก็มีบทบาทและความสำคัญมิได้ด้อยไปกว่ากัน เพราะเป็นผู้มีวิชาความรู้ มีความสามารถในการฝึกช้างป่าเพื่อมาใช้งาน จนทำให้ช้างป่าที่เป็นสัตว์ใหญ่ มีพลังกำลังมหาศาล ขอมทำตามคำสั่งมนุษย์ แบบถวายชีวิต อย่างไรก็ตาม บทบาทของช้างและคนเลี้ยงช้างในปัจจุบันได้ถูกลดความสำคัญลงไปมาก จากอดีตที่เคยเป็นช้างศึกช่วยเหลือกอบกู้ชาติบ้านเมือง เป็นสัตว์คู่บารมีของพระมหากษัตริย์ ได้รับเกียรติอย่างสูง มีสถานบรรดาศักดิ์เป็นถึงเจ้าพระยา ดังเช่น เจ้าพระยาบรมมคเสนทรจัททันต์ ช้างเผือกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นต้น (สุทธิลักษณ์ อัมพันธวงศ์, 2540, หน้า 73)

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้น ในปัจจุบัน ช้างและคนเลี้ยงช้างถูกมองไปทั้งในด้านดีและด้านไม่ดี บางครั้งถูกมองเป็นกลุ่มที่สร้างปัญหาให้กับสังคม เช่น ช้างเร่ร่อน แต่หากมองอีกด้านหนึ่ง พวกเขากลับมีความลำบากในการดำเนินชีวิต ช้างไม่มีป่าที่จะอยู่อาศัย ไม่มีอาหารตามธรรมชาติ ต้องจากบ้านและครอบครัวเพื่อไปหาเลี้ยงชีพในต่างถิ่น จึงเป็นประเด็นความน่าสนใจที่จะศึกษาเรื่องของชุมชนคนจับช้างบ้านปะคำเป็นอย่างยิ่ง

คำถามหลักของการวิจัย

1. ชุมชนชนบ้านปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ มีวัฒนธรรมและประเพณีในการเลี้ยงช้างที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของชุมชนอย่างไร และมีความเหมือนหรือต่างจากวัฒนธรรมการคล้องช้างของชุมชนชาวกูยบ้านดากลาง ตำบลกระโพ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ และชาวลาวบ้านคำห่มื่นแล้ว ตำบลบ้านคำ อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ อย่างไร
2. ปัญหาการสู้รบภายในประเทศกัมพูชา และข้อพิพาทชายแดนไทย-กัมพูชาเกี่ยวกับปราสาทเขาพระวิหาร จนเป็นเหตุให้ไม่สามารถเข้าไปเลี้ยงช้างในพื้นที่ดังกล่าวได้อีก ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2501 เป็นต้นมา มีผลกระทบต่อวัฒนธรรมการเลี้ยงช้างชาวบ้านปะคำอย่างไร
3. การพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และเทคโนโลยี โดยเฉพาะเมื่อมีการนำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมาใช้ นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา ส่งผลกระทบต่อ

วิถีชีวิตและการดำรงอยู่ของคนเลี้ยงช้างบ้านปะคำอย่างไร และชาวปะคำได้มีการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของคนและช้าง ในพลวัตของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอย่างไร

4. องค์การภาครัฐ ได้เข้ามามีบทบาทอย่างไร ในการให้ความช่วยเหลือ การส่งเสริมและอนุรักษ์วัฒนธรรมประเพณีการเลื่อนช้าง เพื่อดำรงไว้ซึ่งเอกลักษณ์ความเป็นหมู่บ้านช้างบ้านปะคำ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยตั้งวัตถุประสงค์ไว้ 4 ข้อ ดังนี้

1. เพื่อศึกษาวัฒนธรรมและประเพณีการเลื่อนช้าง ของชุมชนบ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์
2. เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางด้านวัฒนธรรมและประเพณี รวมทั้งวิถีชีวิตของคนเลี้ยงช้างบ้านปะคำ ในบริบทการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและเทคโนโลยี รวมทั้งนโยบายของประเทศไทยและกัมพูชา
3. เพื่อเปรียบเทียบวัฒนธรรมประเพณีและวิถีชีวิตของคนเลี้ยงช้าง 3 ชาติพันธุ์ ได้แก่ ชาวไทยโคราชบ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ ชาวส่วยบ้านตากกลาง ตำบลกระโพ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ และชาวลาวบ้านคำหมื่นแก้ว ตำบลบ้านคำ อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ
4. เพื่อเสนอแนะแนวทางการอนุรักษ์วัฒนธรรมและประเพณีการเลื่อนช้างของชาวบ้านปะคำ รวมทั้งแนวทางการแก้ไขปัญหาช้างในเชิงบูรณาการ เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืน (Sustainable growth) ต่อไป

กรอบแนวคิดในการวิจัย

1. กลุ่มคนดั้งเดิมเชื้อสายไทยโคราช หรือไทยเบิ้ง ที่ย้ายมาจากเมืองโคราช มาตั้งบ้านปะคำเมื่อประมาณ 200 ปีที่ผ่านมา เป็นผู้ที่มีความรู้ความชำนาญในการเลื่อนช้างมาก่อนแล้ว และได้มีการถ่ายทอดวิชาการเลื่อนช้างมาสู่คนรุ่นหลังอย่างต่อเนื่อง ทำให้วัฒนธรรมและประเพณีการเลื่อนช้างที่นี้มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว แตกต่างจากวัฒนธรรมการคล้องช้างของชาวส่วยบ้านตากกลาง ตำบลกระโพ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ และชาวลาวบ้านคำหมื่นแก้ว ตำบลบ้านคำ อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ

2. ปัญหาการสู้รบภายในประเทศกัมพูชา และข้อพิพาทชายแดนไทย-กัมพูชาเกี่ยวกับปราสาทเขาพระวิหาร จนเป็นเหตุให้ไม่สามารถเข้าไปเลื่อนช้างป่าในพื้นที่ดังกล่าวตั้งแต่ปี พ.ศ. 2501 และไม่สามารถหาพื้นที่เลื่อนช้างบริเวณอื่น ๆ ได้อีก ทำให้ต้องยุติประเพณีการเลื่อนช้างตั้งแต่บัด

นั้นเป็นต้นมา ส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมและประเพณีการเถื่อนช้างตลอดจนความเชื่อต่าง ๆ ลดความสำคัญลง

3. พัฒนาการทางด้านเทคโนโลยีที่สามารถใช้เครื่องจักรทำงานหนัก ๆ แทนช้างได้ ส่งผลให้ช้างถูกลดบทบาทและความสำคัญลง ช้างเริ่มตกงาน และขาดรายได้ ในขณะที่ความต้องการอาหารต่อวันยังมีปริมาณมากเช่นเดิม ส่งผลกระทบต่อคนเลี้ยงช้างที่ต้องดิ้นรนหารายได้เพื่อมาเป็นค่าใช้จ่ายทั้งของตนเองและช้างด้วย

4. การปรับตัวของคนเลี้ยงช้างมีได้หลายวิธี เช่น การขายช้างให้กับพ่อค้า หรือนายทุน การนำช้างไปรับจ้างแหในงานบุญประเพณีต่าง ๆ รับจ้างลากซุง ลากไม้ การนำช้างออกไปเร่ร่อนในเมืองหรือแหล่งท่องเที่ยวเพื่อแลกกับการขายอาหารให้ช้าง และของที่ระลึก ตลอดจนการนำช้างไปแสดงตามหมู่บ้านช้าง ปางช้าง หรือโรงแรมในแหล่งท่องเที่ยวต่าง ๆ

5. การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งนำความสะดวกสบาย ความทันสมัย มาสู่วิถีชีวิตประจำวัน ส่งผลให้คนรุ่นหลังไม่สนใจสืบทอดภูมิปัญญาและวัฒนธรรมการเลี้ยงช้าง ที่คู่ลำห้วย ไม่ทันสมัย ช้างเป็นภาระที่ต้องเลี้ยงดู เอาใจใส่ ในขณะที่ไม่มีรายได้เข้ามา จึงขายช้างให้กับนายทุนทำไม้ กลุ่มธุรกิจโรงแรม รีสอร์ท ปางช้าง หมู่บ้านช้าง และสถานที่ท่องเที่ยวต่าง ๆ

6. หน่วยงานภาครัฐ ยังไม่ได้เห็นความสำคัญที่จะเข้ามาให้ความช่วยเหลือและส่งเสริมการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่น ตลอดจนวัฒนธรรมและประเพณีการเถื่อนช้างอย่างเป็นรูปธรรม จึงมีโอกาสดูถูกที่ภูมิปัญญา และวัฒนธรรมการเถื่อนช้างจะสูญหายไป

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมและประเพณีการเถื่อนช้าง ของชุมชนชาวบ้านปะคำ อันเป็นภูมิปัญญาเฉพาะของท้องถิ่นชาวไทยโคราช หรือไทยเบิ้ง บ้านปะคำ ที่ผ่านกระบวนการจัดการวิจัยข้อมูลอย่างเป็นระบบ เข้าใจง่ายและสะดวกในการนำไปใช้ในเชิงวิชาการ หรือการศึกษาต่อไป

2. ได้องค์ความรู้เชิงเปรียบเทียบของกลุ่มคนเลี้ยงช้างชาวไทย 3 ชาติพันธุ์ ได้แก่ 1. ชาวไทยโคราชหรือไทยเบิ้ง บ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ 2. ชาวส่วยหรือกูยบ้านตากกลาง ตำบลกระโพ อำเภอบ้านด่าน จังหวัดสุรินทร์ และ 3. ชาวลาวบ้านคำหมื่นเผ่า ตำบลบ้านคำ อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ

3. ผลของการศึกษาวิจัย เช่น ภูมิปัญญาในการเถื่อนช้าง และข้อเสนอแนะจากงานวิจัย สามารถใช้เป็นฐานข้อมูลในการต่อยอดการศึกษา ค้นคว้า อ้างอิง ตลอดจนอาจนำไปประยุกต์ใช้

ในชุมชนแห่งอื่นได้

4. ช่วยสร้างจิตสำนึกร่วมในการอนุรักษ์และเผยแพร่ภูมิปัญญาท้องถิ่นในเชิงบูรณาการ เช่น การสร้างเป็นพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านปะคำ ส่งเสริมให้เป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางการท่องเที่ยว การสร้างมัลติมีเดียเพื่อการพัฒนาร่วมกันสืบไป

ขอบเขตการศึกษา

1. ด้านเนื้อหา

งานศึกษานี้ ศึกษาเกี่ยวกับวิถีชีวิต วัฒนธรรมประเพณี และการปรับตัวของคนเลี้ยง ช้างบ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ ภายใต้พลวัตการเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ สังคม เทคโนโลยี และนโยบายแห่งรัฐ โดยเริ่มตั้งแต่ยุคการตั้งถิ่นฐานชุมชนบ้านปะคำ มาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนั้น จะศึกษาเปรียบเทียบกับ วัฒนธรรมการคล้องช้างของ ชาวภูบ้านตากกลาง ตำระโพธิ์ อำเภอบลกระโพ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ และ ชาวลาวบ้านคำหมื่นแก้ว ตำบลบ้านคำ อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ ประกอบด้วย

2. ด้านเวลา

ในด้านมิติเวลาที่จะใช้เป็นกรอบในการศึกษาชุมชนบ้านปะคำ แบ่งได้ดังนี้

2.1 ชุมชนบ้านปะคำก่อน พ.ศ. 2501

เป็นการศึกษาวิถีชีวิตและวัฒนธรรมการเลี้ยงช้างของชุมชนบ้านปะคำ ตั้งแต่การอพยพมาตั้งถิ่นฐานของกลุ่มคนดั้งเดิม เมื่อประมาณ 200 ปีก่อนจนถึงปี พ.ศ. 2500 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายที่ไม่สามารถเข้าไปจับช้างป่าในเขตพื้นที่ประเทศกัมพูชา ซึ่งเป็นแหล่งจับช้างหลักของชุมชนได้อีก อันเนื่องมาจากปัญหาการเมืองและการสู้รบภายในประเทศกัมพูชา

2.2 ชุมชนบ้านปะคำ พ.ศ. 2501 จนถึงปัจจุบัน

เป็นการศึกษาวิถีชีวิตและวัฒนธรรมการเลี้ยงช้างของชุมชนบ้านปะคำ ภายหลังจากที่ไม่สามารถเข้าไปจับช้างป่าในประเทศกัมพูชา ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2501 เป็นต้นมา รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมภายในประเทศไทย เช่น การนำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมาใช้ การลดลงของพื้นที่ป่า จนส่งผลกระทบต่อพื้นที่อยู่อาศัยและอาหารของช้าง เป็นต้น

3. ด้านพื้นที่

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาจะเข้าไปศึกษาหมู่บ้านช้าง “บ้านปะคำเดิม” ซึ่งปัจจุบันได้แยกออกเป็นหลายชุมชน เช่น ชุมชนปะคำหมู่ 1 หมู่ 2 ชุมชนหนองบอน หมู่ 6 ชุมชนหนองกรด หมู่ 7 ชุมชนป่ายาง หมู่ 8 ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ พื้นที่โดยรอบประมาณ 30 ตาราง

กิโลเมตร ประกอบด้วยประชาชนจำนวน 576 ครอบครัว ประชากร 2,140 คน (ข้อมูลจากเทศบาลตำบลปะคำ พ.ศ. 2554)

นอกจากนั้น จะทำการศึกษาเชื่อมโยงไปยังพื้นที่ หมู่บ้านช้างพญา จังหวัดชลบุรี ที่ช้างบ้านปะคำไปเข้าสังกัดเพื่อให้บริการนักท่องเที่ยว รวมทั้งการศึกษาเปรียบเทียบวัฒนธรรม และประเพณีการคล้องช้างของ หมู่บ้านช้างบ้านตากกลาง ตำบลกระโพ อำเภอบ้านดง จังหวัดสุรินทร์ และ หมู่บ้านช้างบ้านค่ายหมื่นแผ้ว ตำบลบ้านค่าย อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ ประกอบด้วย

นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

ไทยโคราช หมายถึง คนไทยกลุ่มหนึ่งที่อาศัยอยู่บริเวณพื้นที่จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน และพื้นที่จังหวัดรอบ ๆ ในบางครั้งจะเรียกคนไทยกลุ่มนี้ว่า “ไทยเบิ้ง” หรือ “ไทยเต็ง” เนื่องจากมีเอกลักษณ์เฉพาะของกลุ่มทางด้านภาษา ภูมิปัญญา วัฒนธรรมประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องภาษาถิ่น ที่เป็นภาษาไทยแต่สำเนียงจะห้วนและสูงกว่าภาษาไทยจากเอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณสถาน ประมาณกันว่าชาวไทยโคราชได้อยู่อาศัยบริเวณพื้นที่นี้มาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยา ราวพุทธศตวรรษที่ 22-23

คนเลี้ยงช้างบ้านปะคำ หมายถึง ชนพื้นเมืองดั้งเดิมในเขตบ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ มีวัฒนธรรมและประเพณีในการเลื่อนช้าง มีภาษาถิ่นที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะเรียกว่า ภาษาไทยโคราช หรือ ภาษาไทยเบิ้ง มีความรู้ความสามารถในการจับช้างป่ามาฝึกให้เชื่อฟังเพื่อส่งให้กับทางการ หรือไว้ใช้แรงงาน รวมทั้งเพื่อสร้างรายได้โดยการขายต่อ เป็นต้น

การเลื่อนช้าง หมายถึง การที่หมอช้างจับช้างต่อและใช้ไม้คันทวนที่ปลายมีวงบาศใส่คล้องขาช้างป่าหรือช้างเถื่อนแบบตัวต่อตัวโดยสอดวงบาศเข้าไปที่ขาใดขาหนึ่งของช้างป่าเมื่อสอดวงบาศติดขาช้างป่าแล้ว ช้างต่อจะหยุดวิ่งปล่อยให้ช้างป่าวิ่งต่อไปจนสุดสายเชือกปะคำซึ่งด้านหนึ่งของเชือกปะคำผูกติดวงบาศและอีกด้านหนึ่งผูกติดกับคอช้างต่อ ช้างป่าและช้างต่อจะดึงข้อยึดกันไปมา จนช้างป่าอ่อนแรงเพราะถูกมัดขา จากนั้นความขึงจะรับกระโดดลงจากหลังช้างต่อไปนำเชือกปะคำจากคอช้างต่อไปผูกกับต้นไม้ใหญ่ และนำทามคามาใส่คอช้างป่าผูกโยงติดกับทามคอของช้างต่อ และนำกลับไปยังที่พัก ฝึกหัดให้เชื่องต่อไป

ชาวปะค่านิยมเรียกวิธีการจับช้างป่าแบบนี้ว่า “การเลื่อนช้าง” หรือ “การจับช้าง” หรือ “การต่อช้าง” ส่วนชาวภูบ้านตากกลาง จังหวัดสุรินทร์ เรียกวิธีการนี้ว่า “การโพนช้าง” และชาวลาวบ้านค่ายหมื่นแผ้ว จังหวัดชัยภูมิ เรียกว่า “การคล้องช้าง” หนังสือโบราณคดี (สมเด็จพระมหาสารคาม 2503, หน้า 521) ได้กล่าวถึงวิธีจับช้างในเมืองไทยว่ามี 3 อย่าง เรียกว่า “วังช้าง” อย่างหนึ่ง “โพนช้าง” อย่างหนึ่ง “จับเพนียด” อย่างหนึ่ง โดยมีลักษณะการจับที่แตกต่างกันในแต่ละ

วิธี ดังนี้

1. วังช้าง คือ จับช้างเถื่อนหมดทั้งโขลง
 2. โพนช้าง คือ ไล่จับช้างเถื่อนแต่ทีละตัว
 3. จับเพี้ยด คือ เลือกจับแต่ช้างบางตัวที่ชอบใจ แล้วปล่อยให้โขลงช้างกลับไป
- ตำแหน่งของคนเลี้ยง หมายถึง ตำแหน่งทางการปกครองที่ไม่เป็นทางการของเหล่า

หมอช้าง เป็นวัฒนธรรมและจารีตประเพณีที่คนเลี้ยงช้างทุกคน ให้ความเคารพนับถือตามลำดับของตำแหน่ง ยกย่องและให้เกียรติอย่างสูง มากกว่าความอาวุโส การเลื่อนขั้นเลื่อนตำแหน่งจะมีการทำพิธีประชัน หรือ บวช โดยหมอเฒ่า หรือปติยาย ซึ่งจะพิจารณาจากฝีมือ ความสามารถ ความรอบรู้ด้านพงไพร คานา อาคม และพิธีกรรมด้านศาสนา รวมทั้งความสำเร็จในการจับช้าง โดยตำแหน่งทางสังคมในแต่ละแห่งจะมีชื่อเรียกที่แตกต่างกันไปตามลักษณะภาษาและวัฒนธรรม ซึ่งที่บ้านปะคำจะมีทั้งหมด 5 ลำดับตำแหน่ง จากลำดับแรกไปจนถึงขั้นสูงสุด ดังนี้ 1. ความูมะ 2. หมอช้าง 3. ครุบา 4. ครุบาใหญ่ และ 5. ปติยาย

ปติยาย หมายถึง ตำแหน่งสูงสุดของบรรดาหมอช้าง ที่คนเลี้ยงช้างทั้งหลายให้ความเคารพนับถือ ให้เกียรติและยกย่อง เป็นผู้มีประสบการณ์ ความชำนาญและความรอบรู้เกี่ยวกับศาสตร์ พิธีกรรม เชี่ยวชาญชำนาญไพร สามารถนำคณะช้างด้อออกไปเถื่อนช้างได้เอง ในช่วงเวลาเดียวกันจะมีตำแหน่งปติยาย ได้เพียง 1 คนเท่านั้น จนกว่าตำแหน่งจะว่างลงจากความตายของปติยายคนเดิม จึงจะมีปติยายคนใหม่มาแทนได้ ซึ่งปติยาย คนต่อไปคือครุบาใหญ่ ผู้มีอาวุโสสูงที่สุด ที่ได้ครองตำแหน่งครุบาใหญ่ก่อนครุบาใหญ่คนอื่น ๆ

ศาลปะกำ หรือ โรงปะกำ หมายถึง โรงเรือนที่ปลูกสร้างขึ้นด้วยเสา 4 ถึง 6 ต้น มีขนาดกว้าง 2 เมตร ยาว 2-2.5 เมตร โดยประมาณ ยกสูงจากพื้นดินระดับเหนือศีรษะ หรือประมาณ 2 เมตร หลังคาป็นหยา ใช้เป็นที่เก็บอุปกรณ์สำคัญในการเถื่อนช้าง เช่น เชือกปะกำ บ่วงบาศ ศาลปะกำเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่สถิตของผีบรรพบุรุษ ผีปู่ตาตาย เป็นที่เคารพบูชาของกลุ่มคนเลี้ยงช้างทุกคน โดยจะมีพิธีไหว้ที่สำคัญ 3 พิธี คือ 1. การไหว้ศาลปะกำประจำปี หรือการเลี้ยงปะกำ จัดขึ้นในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ของทุกปี 2. การไหว้ศาลปะกำเมื่อจะออกเดินทางไปเถื่อนช้าง และ 3. การไหว้ศาลปะกำในชีวิตประจำวันเพื่อเป็นการบอกกล่าว ขอพรหรือขอขมา เช่น เมื่อมีงานบวช งานมงคลต่าง ๆ การสะเดาะเคราะห์ ขอพรเพื่อความเป็นสิริมงคล เดินทางปลอดภัย หรือมีความเป็นอยู่และชีวิตที่ดีขึ้น ขอขมาเมื่อคนในบ้านเกิดความเจ็บป่วย หรือมีเหตุอันตรายใด ๆ เป็นต้น

ปะชี่ หมายถึง “การบวช” เป็นพิธีครอบความูช้าง เพื่อเลื่อนลำดับขึ้นเป็นหมอช้างใหม่ และการทำพิธีเลื่อนตำแหน่งหมอช้างเป็นครุบา ซึ่งจะทำพิธีที่ศาลปะกำโดยมีเครื่องเช่น ไหว้ตาม

สมควร มีปิตุยาช หรือครุบาใหญ่ เป็นผู้นำในการทำพิธีการปะชิเพื่อเลื่อนตำแหน่ง สามารถทำพร้อมกันในพิธีไหว้ศาลประจำปีก็ได้ นอกจากนั้น ยังสามารถทำพิธีในป่าภายหลังเสร็จสิ้นการเลื่อนช้างแล้วได้เช่นเดียวกัน ซึ่งเรียกว่า พิธีแจกป่า เป็นต้น

ปะสะ หมายถึง พิธีชำระล้างมลทิน เมื่อคนเลี้ยงช้างในขณะที่ออกเดินทางไปเลื่อนช้างได้กระทำผิดข้อห้ามต่าง ๆ ในระหว่างการเดินทาง ผู้ที่ฝ่าฝืนหรือทำผิดข้อห้ามจะต้องมาทำพิธีขอขมา หรือทำพิธีปะสะ ต่อปิตุยาช หรือครุบาใหญ่ผู้เป็นหัวหน้าคณะ โดยจะต้องมีการยกขันครูเพื่อขอขมา ประกอบด้วยดอกไม้ธูปเทียน และเงิน 12 บาท มาสารภาพความผิดต่อครุบาใหญ่ หรือปิตุยาช ผู้เป็นหัวหน้าคณะเลื่อนช้าง

พิธีแจกป่า หมายถึง พิธีปะชิชนิดหนึ่ง ทำพิธีในป่าบริเวณชมรมที่พัก ก่อนที่จะเดินทางกลับหลังจากจับช้างป่าได้จำนวนหนึ่งแล้ว โดยการยกศาลเล็ก ๆ ขึ้นมาหลังหนึ่ง เพื่อทำพิธีลาป่า ลาไฟและแจกป่า ปิตุยาช หรือครุบาใหญ่ จะพิจารณาผลงาน ความรู้ความสามารถของควาญช้าง หมอช้าง หรือครุบาช้าง คนใดที่มีผลงานในการจับช้างหรือจับช้างหายาก เช่น ช้างสีคอ ช้างอุทาม ก็จะทำพิธีเลื่อนตำแหน่งในป่านั้นเลย จึงเรียกว่า “พิธีแจกป่า” เป็นต้น

แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทบทวนงานศึกษาวิจัย แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับประเด็นปัญหาในการศึกษาครั้งนี้ ซึ่งเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น ประวัติศาสตร์ วิถีชีวิต ของคนเลี้ยงช้าง ตลอดจนสภาพการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและเทคโนโลยีสมัยใหม่ ผู้วิจัยจึงได้พยายามค้นคว้าเอกสาร ภาพถ่าย งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งทฤษฎีต่าง ๆ ที่คาดว่าจะสามารถนำมาเปรียบเทียบ ประยุกต์ และอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้ โดยแบ่งออกเป็นประเด็นสำคัญ 5 ประเด็น ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับอำนาจศักดิ์สิทธิ์ บาปบุญ และความเชื่อในสังคม
2. แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาและการปรับตัว
3. ทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural ecology theory)
4. ทฤษฎีการย้ายถิ่นฐาน
5. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเกี่ยวกับอำนาจศักดิ์สิทธิ์ บาปบุญ และความเชื่อในสังคม

งานเขียนของ ธวัช ปุณโณทก เรื่อง “ความเชื่อพื้นฐานอันสัมพันธ์กับชีวิตในสังคมอีสาน” (ธวัช ปุณโณทก, 2534, หน้า 61-70) ได้นำเสนอเรื่องความเชื่อของคนอีสานบนพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตว่า เป็นความเชื่อถือพลังเหนือธรรมชาติ อันเกิดจากการยอมรับของมนุษย์ที่

มีอยู่ในจิตสำนึกของพวกเขา ที่มีต่อพลังอำนาจเหนือธรรมชาตินั้น แม้ว่าจะไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่า พลังงานเหนือธรรมชาติเหล่านั้นเป็นจริง หรือมีอยู่จริง แต่มนุษย์ในสังคมก็ยอมรับและให้ความเคารพนับถือ กลายเป็นความเชื่อที่ฝังอยู่ในสังคมและสืบทอดความคิด ความเชื่อต่อ ๆ กันมา ความเชื่อเหล่านี้ทำให้เกิดพิธีกรรมตามมา เช่น การบวงสรวง การเซ่นไหว้ต่าง ๆ เพื่อวิงวอนให้เทพเจ้า ผีบรรพบุรุษหรือดวงวิญญาณเหล่านั้นช่วยปกป้องคุ้มครองและขจัดเภทภัยแก่สังคมและชุมชนของพวกเขา

งานเขียนของประเทือง คล้ายสุบรรณ เรื่อง “วัฒนธรรมพื้นบ้าน” (ประเทือง คล้ายสุบรรณ, 2531) กล่าวถึงเรื่องความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์ไว้ว่า เป็นการยอมรับนับถือหรือยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อันเกี่ยวกับความรู้สึกลึกซึ้งและจิตใจ ซึ่งไม่จำเป็นต้องมีเหตุผลหรืออยู่บนพื้นฐานของความเป็นจริงและการพิสูจน์ เนื่องจากหากย้อนกลับไปในอดีตในสมัยที่โลกยังไม่เจริญ มนุษย์ยังขาดความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ จึงมีความกลัวภัยธรรมชาติและความตาย ทำให้เกิดความเชื่อในเรื่องผีสิง เทวดา ดวงวิญญาณ และเทพเจ้าที่สิงสถิตประจำดิน น้ำ ลม ไฟ และสิ่งต่าง ๆ รวมถึงสถานที่ต่าง ๆ ความเชื่อเหล่านี้ยังคงสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน และส่งผลต่ออุปนิสัยรวมทั้งวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนพฤติกรรมของคนในสังคมนั้น ๆ เป็นต้น

งานศึกษาวิจัยของนายแพทย์โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ เรื่อง “สุขภาพไทย วัฒนธรรมไทย” (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และยงศักดิ์ ดันติปัญญ, 2550, หน้า 28-30) ได้แบ่งแนวคิดเรื่องผีหรืออำนาจเหนือธรรมชาติในสังคมและวัฒนธรรมไทยเป็น 3 ลักษณะ ดังนี้

แนวคิดที่ถือว่า ผีเป็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่ทำหน้าที่พิทักษ์รักษา หรือปกป้องคุ้มครองสิ่งต่าง ๆ อยู่ในธรรมชาติ ผีเหล่านี้จัดว่าเป็นผีดี ซึ่งมักมีที่อยู่อาศัยประจำ อันเป็นถิ่นที่ท่านทำหน้าที่ปกป้องรักษาอยู่ และมักมีชื่อเรียกตามลักษณะท้องถิ่นที่ท่านสิงสถิตอยู่ เช่น เจ้าที่ เจ้าป่า รุกขเทวดา แม่โพสพ แม่นางผีฟ้า ผีป่า ผีดง ผีตาแฮก ผีเหล่านี้มีลักษณะกึ่งเทพ ทำหน้าที่คุ้มครองดูแลเฉพาะในท้องถิ่นที่ท่านอาศัยอยู่

แนวคิดที่ถือว่า ผีวิญญาณของผู้ล่วงลับไปแล้ว แต่ยังคงมีอำนาจในการควบคุมสิ่งต่าง ๆ และให้ลูกให้โทษแก่มนุษย์ได้ ผีเหล่านี้ได้แก่ ผีบรรพบุรุษต่าง ๆ มีชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามท้องถิ่น เช่น ผีปู่ตาในภาคอีสาน ผีปู่ย่าในภาคเหนือ ผีปู่ย่าตายายในภาคกลาง หรือผีตายายในภาคใต้ ผีเหล่านี้มีหน้าที่ดูแลทุกข์สุขของชุมชน โดยชาวบ้านจะมีศาลปู่ตาหรือหอผี สำหรับทำพิธีเซ่นไหว้บูชา โดยมักทำพิธีเซ่นไหว้ประจำปี ซึ่งถือเป็นกิจกรรมที่สำคัญของชุมชน นอกจากนี้ยังมีผีเชื่อซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษประจำตระกูล ที่ทำหน้าที่ดูแลลูกหลานในตระกูลตน นอกจากนั้นยังมีผีบรรพบุรุษที่เป็นที่เคารพกราบไหว้ของคนเช่น เจ้าพ่อพญาแล ปู่ด้วงยาดิ รวมทั้งวิญญาณแห่งบูรพกษัตริย์องค์ต่าง ๆ ของไทย และพระราชหรือกษัตริย์ที่มีอยู่ในตำนานพื้นเมืองต่าง ๆ เป็นต้น ผีเหล่านี้

ทำหน้าที่ควบคุมกำกับให้สมาชิกในสังคมหรือครอบครัวปฏิบัติตนให้เหมาะสม ถูกต้องต่อจารีตธรรมเนียมและข้อห้ามต่าง ๆ

แนวคิดที่ถือว่าผีเป็นวิญญาณร้ายที่คอยให้โทษภัยแก่มนุษย์ ส่วนใหญ่มักได้แก่ผีที่ไม่มีหลักแหล่งที่แน่นอน บางชนิดเป็นผีร้ายที่มีอยู่ในธรรมชาติ เช่น ผีโป่ง ผีกองกอย บางชนิดเกิดจากผู้ที่เรียนวิชาด้านคุณไสยแล้วไม่สามารถรักษาวิชานั้น ๆ ไว้ได้ หรือกระทำผิดต่อข้อห้ามที่กำหนดไว้ในวิชาที่ร่ำเรียนมา ทำให้ต้องกลายเป็นผีร้าย เช่น ผีปอบ ผีห่าก้อม บางชนิดเป็นวิญญาณร้ายที่ตายผิดธรรมชาติ เช่น ผีตายทั้งกลม ผีตายโหง เป็นต้น ผีเหล่านี้เป็นผีที่ให้โทษแก่มนุษย์ โดยอาจทำให้เจ็บป่วยได้หลายวิธี เช่น หลอกหลอนให้กลัวจนเจ็บไข้ ดังที่เรียกกันว่าเจ็บไข้หัวโกรน หรือเข้าสิงสู่ในตัวคนแล้วทำให้เกิดอาการเจ็บป่วย หรือเป็นบ้า ผีบางชนิด เช่น ผีกองกอย ดูดกินเลือดคนเป็นอาหาร ทำให้เหยื่อผู้เคราะห์ร้าย ค่อย ๆ ซีดและตายไป ผีบางชนิดกัดกินอวัยวะภายในของผู้เคราะห์ร้ายทำให้ค่อย ๆ ตายไปเช่นกัน พฤติกรรมของผีร้ายเหล่านี้จะเป็นไปอย่างไม่มีเหตุผล แตกต่างจากผี 2 ประเภทแรก ที่มักจะลงโทษผู้คนอย่างมีกฎเกณฑ์ความเชื่อเรื่องผี สำหรับประเภทที่ 1 และ 2 จะทำการเช่นไรเพื่อขอขมาหากทำผิด หรือเช่นไรเพื่อเอาใจผี ให้มีเมตตาต่อมนุษย์ ขอมยกโทษให้ ส่วนผีประเภทที่ 3 จะต้องใช้การกำราบ ใช้ความรุนแรง เช่น พวกลาอาคมต่าง ๆ ในการขับไล่

งานศึกษาของอภิศักดิ์ โสมอินทร์ เรื่อง “โลกทัศน์อีสาน” (อภิศักดิ์ โสมอินทร์, 2534) ได้กล่าวถึงความเชื่อของคนอีสานที่มีต่อผีปู่ตาว่า ผีปู่ตาเป็นผีประจำหมู่บ้าน ที่คอยปกป้องรักษาพิทักษ์คุ้มครองชาวบ้านตลอดจนทรัพย์สินอื่น ๆ ของคนในหมู่บ้าน ผีปู่ตาจะช่วยคนที่ปฏิบัติดี ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของสังคมชุมชน ตามฮีตสิบสองคองสิบสี่ โดยจะลงโทษผู้ละเมิดฮีดคองดังกล่าว ชาวบ้านเชื่อว่าผีปู่ตามีอำนาจเหนือธรรมชาติสามารถปกป้องคุ้มครองได้ทุกอย่างตั้งแต่ชีวิตคน สัตว์เลี้ยง และทรัพย์สินสมบัติต่าง ๆ ชาวบ้านจึงให้ความเคารพยำเกรงและนับถือผีปู่ตามาก ผีปู่ตาจึงเป็นศูนย์รวมความเชื่อที่สำคัญอย่างหนึ่งของชาวอีสาน

งานเขียนของสนธิ สมัครการ ในเรื่อง “ความเชื่อและศาสนาในสังคมไทย วิเคราะห์เชิงสังคม-มานุษยวิทยา” (สนธิ สมัครการ, 2539) ได้นำเสนอแนวคิดความเชื่อด้านมายาสาตร์และลัทธิวิญญาณในสังคม ซึ่งมีทั้งความเชื่อในเรื่องภูตผีปิศาจ เทพเจ้า เจ้าพ่อ เทวดา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายว่า ยังฝังและมืออยู่กับสังคมและประชากรทั่วไป โดยเฉพาะในบริเวณภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งรวมถึงคนไทยด้วย โดยความเชื่อนี้ได้มีมาก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเผยแพร่เข้ามาเสียอีก การเข้ามาของศาสนาพุทธนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องกับมายาสาตร์น้อยมาก หรือแทบไม่มีเลย แต่ส่วนของลัทธิวิญญาณนั้นนับว่ามีอยู่ก่อนแล้ว เพราะแนวปรัชญาเรื่องกฎแห่งกรรม วัฏจักร

ทุกซ์ การเขียนว่าตายเกิดในภพชาติต่าง ๆ นั้น สอดคล้องกับความเชื่อเรื่องการเมืองของลัทธิ
วิญญาณอยู่แล้ว

สนิท สมักรการ ได้แบ่งองค์ประกอบทางด้านภาษาศาสตร์ออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่

1. องค์ประกอบทางด้านวัตถุ ได้แก่ เครื่องรางของขลัง และวัตถุมงคลต่าง ๆ (Amulets)
อาทิ พระเครื่อง กระจก แผ่นทอง รูปเหมือน รูปหล่อต่าง ๆ ฯลฯ

2. องค์ประกอบทางด้านพิธีกรรม (Rites) คือ พฤติกรรมที่แสดงการเคารว เคารพบูชา
เช่น ไหว้บวงสรวงต่าง ๆ เพื่อเปิดทางไปสู่ความศักดิ์สิทธิ์ หรือเพื่อการที่จะสร้างพลังอำนาจตาม
ที่ต้องการ

3. คาถา (Spells) คือ ถ้อยคำที่ท่องบ่น มักจะเป็นอักขระที่เป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ทางด้าน
ศาสนา สำหรับคาถา หรือคำสวดต่าง ๆ ของพุทธศาสนาใช้ภาษาบาลีเป็นพื้น และไม่นิยมแปล
เป็นภาษาไทย เพราะถือว่าแปลรู้ความหมายแล้วจะไม่ขลังเท่าที่ควร เชื่อกันว่า คาถาคือ ถ้อยคำที่จะ
ก่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์

ในขณะที่คำเกิง โถทอง ได้ให้ความหมายพิธีกรรมความเชื่อของชาวกูยในการประกอบ
“พิธีเกลมอ” ว่าเป็นการบูชาดวงวิญญาณบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพื่อเสริมสร้างขวัญกำลังใจ
ในการดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพ รวมทั้งเพื่อให้หายจากการเจ็บป่วย โดยมีสาระสำคัญ
3 ประการ คือ

1. การบูชาดวงวิญญาณบรรพบุรุษเพื่อเป็นการสร้างขวัญกำลังใจ
2. ประกอบพิธีกรรมเพื่อรักษาผู้ป่วย เป็นการเชิญดวงวิญญาณของบรรพบุรุษมาให้
ความช่วยเหลือแนะนำผ่านแม่จ้ำ หรือคนทรงเพื่อหาสาเหตุของการเจ็บป่วยและหาทางรักษาตาม
ความเชื่อ

3. การประกอบพิธีกรรมเพื่อเป็นการแก้บน หรือสักการะตอบแทนดวงวิญญาณ
บรรพบุรุษที่ดลบันดาลให้ได้รับความสำเร็จตามคำขอของลูกหลาน

คำเกิงยังให้ความเห็นอีกว่า พิธีเกลมอ เป็นพิธีกรรมที่ส่งผลให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุข
ของคนในชุมชนโดยผู้นำประกอบพิธีกรรม หรือแม่หมอทำหน้าที่ในการอัญเชิญดวงวิญญาณ
ประทับร่าง มี แคน กลอง เป็นเครื่องดนตรีประกอบจังหวะในการรำรำประกอบพิธีด้วยนางรำ
ตามความเหมาะสม นอกจากนี้ยังมีเครื่องบวงสรวงเช่นสังว 1 ชุด ประกอบด้วยเสื้อผ้าอาภรณ์
เครื่องประดับ พานบายศรี ดอกไม้รูปเทียน เงิน ทอง เหล้า บุหรี่ หมากพลู ชุดขันซ์ 5 ดาบ 1 เล่ม
ไข่มุก 1 ฟอง ข้าวสาร และเครื่องประกอบอื่น ๆ (คำเกิง โถทอง, 2551, หน้า 34-35)

อย่างไรก็ตาม งานศึกษาของวิลาส โพธิสาร เรื่อง การปรับตัวของชาวกูยในบริบทพหุ
วัฒนธรรมเขตอีสานใต้ ได้ให้ความเห็นว่า พิธีเกลมอ รวมทั้งการทำบุญทอดผ้าป่า โดยมีวัดเป็น

ศูนย์กลางนั้น นอกจากการทำบุญ และทำพิธีกรรมตามความเชื่อของบรรพบุรุษดั้งเดิมแล้ว ยังเห็นว่า พิธีกรรมดังกล่าวแฝงไว้ด้วยบริบทที่มีนัยยะ ของการแสดงพลัง การรวมญาติ รวมกลุ่มคนในสังคม ที่กระจัดกระจายไปทำงานต่างถิ่น หรือ ไปทำนา หาของป่า นอกฤดูการผลิต เพื่อแสดงพลังของ ชุมชน ต่อชุมชนอื่นในอดีต หรือเพื่อสะท้อนถึงอำนาจของผู้นำหมู่บ้าน ซึ่งอาจหมายถึง เฒ่าจ๋า หรือคนทรง หรือหัวหน้าหมู่บ้าน เป็นต้น (วิลาศ โพบิสาร, 2548, หน้า 183)

ในงานศึกษาของ ชิกฮาร์ ทานาเบ ใน “นุ่งเหลืองนุ่งดำ ดำนานของผู้นำของชาวนาแห่ง ล้านนาไทย” พบว่า ประวัติศาสตร์ชาวนาเมืองไทยมีการเคลื่อนไหวของขบวนการพระศรีอริย์ ที่มีผู้วิเศษมีบทบาทเป็นผู้นำสำคัญ โดยมีลักษณะพิเศษที่เกี่ยวข้องกับความสามารถ หรืออำนาจ เหนือธรรมชาติ ลักษณะพิเศษทางการเมืองในชุมชนระดับหมู่บ้าน (ทานาเบ, 2529, หน้า 192-193) ทานาเบได้เสนอการศึกษาวิเคราะห์กลไกอำนาจทางอุดมการณ์ ด้วยการพิจารณาการผลิตอำนาจ ของผู้นำทางศาสนา โดยแยกการวิเคราะห์ออกเป็นสองระดับ ระดับแรก คือ การวิเคราะห์ ความหมายตามความศรัทธาเลื่อมใสของชาวบ้าน ที่ให้ความสำคัญต่อความคิดของชาวบ้านใน โครงสร้างเชื่อ และอุดมการณ์ปฏิบัติการณ์ ที่มีลักษณะผสมของพุทธศาสนา ไสยศาสตร์ และความเชื่อเรื่องผี โดยความคิดส่วนใหญ่จะเน้นการมีบุญบารมีซึ่งเป็นที่มาของอำนาจ ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านจำนวนมากจึงได้ทำการสร้างสมบุญไว้สำหรับตนเอง และในการวิเคราะห์ระดับที่สอง คืออุดมคติของบุคคลที่ปรากฏอยู่ในการแสดงออกทางกิจวัตร ที่ทำให้เกิดการเชื่อเรื่องความขลัง (Fetishism) ที่เกี่ยวกับบุคลิกลักษณะตั้งแต่กำเนิด และความเคร่งครัดในการปฏิบัติธรรมใน การสร้างสม “บุญ” (ทานาเบ, 2529, หน้า 197-202)

ในเรื่องเกี่ยวกับศาลเจ้า ศาลพระภูมิ และศาลเทพารักษ์ ศาลเหล่านี้จัดได้ว่าเป็นสถานที่ ศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่สิงสถิตของวิญญาณอภินิหารต่าง ๆ มีผู้คนไปกราบไหว้บูชา ทำพิธีกรรม เพื่อความเป็นสิริมงคล ไปแก้บนและไปติดต่อขอความรู้ ขอโชคลาภต่าง ๆ เป็นประจำ ศาลใด ที่แสดงอภินิหารได้ศักดิ์สิทธิ์มาก ผู้คนจะนับถือมาก ก็จะพากันไปบนบานศาลกล่าวพร้อมทั้ง ถวายเครื่องเซ่นสังเวยกันมากตามไปด้วย (สนิท สมักรการ, 2539, หน้า 60)

กล่าวโดยสรุป ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ลัทธิผีและวิญญาณ ยังมียุอยู่ในสังคมไทย ซึ่งอาจมีความเชื่อแตกต่างกันไปตามวัฒนธรรมประเพณีของแต่ละท้องถิ่น แม้ว่าพระพุทธศาสนา จะไม่สอนให้เชื่อในสิ่งเหล่านี้ แต่การที่ผู้คนสร้างพระพุทธรูปไว้บูชาเพื่อเป็นตัวแทนของ พระพุทธเจ้า กลับนำมาซึ่งความสอดคล้องกับความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ ผี และวิญญาณ กลมกลืนไปในสังคม และการดำเนินชีวิต อย่างแยกไม่ออก แม้กระทั่งพระสงฆ์ที่เป็นตัวแทน ผู้สืบทอดพระพุทธศาสนา ยังมีพิธีกรรมการปลุกเสกวัตถุมงคล เครื่องราง ของขลัง มาอย่างต่อเนื่อง และกลายเป็นเรื่องปกติธรรมดาในสังคมไทย

ศาลเจ้า ศาลปู่ตา หอผี ศาลพระภูมิ อันเปรียบเสมือนเป็นที่อยู่หรือที่สิงสถิตของผี หรือ เจ้าที่ หรือเทพ เทวดาอารักษ์ ก็มีปรากฏอยู่ทุกหนทุกแห่งในสังคมไทย ไม่ว่าจะเป็นตามบ้าน ชุมชน ท้องทุ่ง ไร่นา ดันไม้ใหญ่ หนองน้ำ ลำห้วย เป็นต้น ถือเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนให้ความเคารพ กราบไหว้บูชา พร้อมเครื่องเซ่นสังเวย เพื่อขอมาได้โทษหากได้กระทำความผิดที่เป็นความผิดต่อ สังคมประเพณีอันดีงาม หรือธรรมชาติ การถอนแค้นหากได้บนบานสานกล่าวสิ่งใดเอาไว้ หรือ การไหว้ตามเทศกาลประเพณีประจำปีต่าง ๆ เพื่อให้ขอพรให้ทำมาค้าขึ้น ทำนา ทำไร่ ทำสวน ได้เจริญงอกงาม พิธีกรรมต่าง ๆ ในแต่ละท้องถิ่น หรือสังคม ชุมชน ก็จะแตกต่างกันไป พิธีกรรม เหล่านี้อาจแฝงไว้มากกว่าการบูชา การเคารพ แต่อาจหมายถึงการแสดงพลังของคนในสังคม ชุมชน หรือตระกูล เป็นการรวมญาติ รวมกลุ่มผู้คนในสังคม ที่ถือเป็นสัตว์สังคมอย่างหนึ่ง เป็นต้น

หมู่บ้านปะคำก็มีความเชื่อในเรื่องผีบรรพบุรุษ ผีปะคำ ผีมอญ และผีละคร หรือผีนางรำ มีการสร้างศาลปะคำ เพื่อให้เป็นที่สิงสถิตของผีเหล่านั้น และยังมีพิธีกรรมการเซ่นไหว้ทั้งแบบ ทัวไปในชีวิตประจำวัน และการไหว้ประจำปีด้วย นอกจากนั้นชาวปะคำยังเชื่อในเรื่องความเหนือ ธรรมชาติของผีเหล่านี้ ที่จะช่วยเสริมสร้างพลังความฮึกเหิม สร้างขวัญกำลังใจและคอยปกป้อง ค้ำครองให้ประสบความสำเร็จในการคล้องช้าง การใช้ชีวิตประจำวัน และการทำงานอย่างอื่น ตลอดจน ขอให้มีความปลอดภัยจากอุบัติเหตุและภัยอันตรายต่าง ๆ ซึ่งการศึกษา “แนวคิดเกี่ยวกับ อำนาจศักดิ์สิทธิ์ บาปบุญ และความเชื่อในสังคม” นี้ จะช่วยให้ผู้วิจัยมีความเข้าใจ และเข้าถึง กระบวนการต่าง ๆ ในการเก็บรวบรวมข้อมูล สามารถตีความหมายและอธิบายปรากฏการณ์ที่ เกิดขึ้นในหมู่บ้านปะคำอันเป็นพื้นที่ศึกษาวิจัยของผู้วิจัยได้เป็นอย่างดี ซึ่งจะทำงานในห้วงงานวิจัย มีความสมบูรณ์ น่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น

แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาและการปรับตัว

จากการศึกษาของวิลาศ โทธิสาล ในเรื่อง “การปรับตัวของชาวภูโยในบริบทพหุ วัฒนธรรมเขตอีสานใต้” (วิลาศ โทธิสาล, 2548) พบว่า พื้นที่เขตอีสานใต้มีความหลากหลาย ทางกลุ่มชาติพันธุ์ ได้แก่ กลุ่มชาติพันธุ์ภูโย เขมรถิ่นไทย (ไทยเขมร) ไทยโคราช ไทยจีน และแขก ปาทาน (ชาวปาเกีสถาน) ส่วนกลุ่มชาติพันธุ์ภูโยเป็นกลุ่มที่น่าสนใจเพราะได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานไม่น้อย กว่า 300 ปี และอาศัยอยู่หนาแน่นในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษ และบุรีรัมย์ คุณลักษณะทั่วไป ได้แก่ การทำนา ทำไร่ ทอผ้า เลี้ยงสัตว์ และหาของป่า พยายามเรียนรู้บริบทรอบตัว เช่น ความสัมพันธ์กับระบบนิเวศน์และกลุ่มชาติพันธุ์ข้างเคียง อัตลักษณ์เด่นของกลุ่มชาวภูโยในช่วงหลัง สงครามโลกครั้งที่สอง พบว่า พอใจกับการยึดเหนี่ยวทางจิตใจระหว่างระบบนิเวศน์กับอำนาจเหนือ ธรรมชาติ สร้างพิธีกรรมให้เป็นรูปธรรมความเชื่อสูงเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษ ผสมผสานกับวัฒนธรรม พุทธและพราหมณ์ให้เป็นรูปแบบของชาวภูโย เช่น ผีปู่ตา ในยุคโลกาภิวัตน์ได้เกิดการไหลเวียนของ

ข้อมูลข่าวสาร และวัฒนธรรมจากภายนอกเข้าสู่ชุมชนอย่างรวดเร็ว ชาวภูยต้องเผชิญกับกระแสจากภายนอกเข้ามาครอบงำ จากอำนาจรัฐ และทุนนิยมส่งผลกระทบต่อการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของชีวิต และการดำรงรักษาความเป็นชุมชนและรัฐชาติ ลักษณะบริบทของการปรับตัว ได้แก่ ความสัมพันธ์กับระบบนิเวศน์ สังคม-วัฒนธรรม เศรษฐกิจ ความเชื่อ ศาสนา และการแต่งกายให้ใกล้เคียงกับสังคมสมัยใหม่

กระบวนการปรับตัวของกลุ่มชาวภูย มีระบบคิดแตกต่างกันไปตามสภาพพื้นที่ภูมิ-สังคม

1. ด้านระบบนิเวศน์ พบว่า นโยบายของรัฐมีบทบาทการให้นายทุนสร้างความสัมพันธ์กับการใช้ที่ดิน น้ำและป่าจนกลายเป็นพื้นที่เสื่อมโทรมและเสื่อมสภาพ ชาวบ้านเข้าไปใช้พื้นที่เสื่อมสภาพในการทำเกษตร และใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ทำให้ระบบนิเวศน์ที่เกี่ยวกับพรรณพืชและสัตว์หมดไปอย่างรวดเร็วแต่ชาวบ้านยังรักษาระบบนิเวศน์ชุมชนได้บ้าง เช่น ป่าช้า

2. ด้านสังคม พบว่า ชาวภูยยังรักษาความสัมพันธ์ระบบเครือญาติ “ระบบโคตร” พยายามเรียนรู้ภาษาไทยอีสาน (ภาษาลาว) ภาษาเขมรถิ่นไทย (ภาษาเขมร) รัฐไทยส่งเสริมการเรียนรู้ภาษาไทยและสามารถใช้เพื่อการต่อรองในการดำรงชีพ

3. ด้านเศรษฐกิจ พบว่า มีวิธีการผลิตที่หลากหลายเป็นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นสำคัญ มีการผลิตเพื่อการขายเพิ่มขึ้น เช่น การผลิตข้าวและการเลี้ยงโคกระบือ มีการใช้ทุนและเทคโนโลยีสมัยใหม่สูงขึ้น ก่อให้เกิดหนี้สินสร้างความทุกข์ยากและลำบาก ทางเลือกต้องออกไปขายแรงงานนอกชุมชนและเรียนรู้ประสบการณ์ จากภายนอกชุมชนมาปรับใช้ในการดำเนินชีวิต

4. ด้านความเชื่อ พบว่า ชาวภูยสร้างสัญลักษณ์ความเชื่อประเพณีพิธีกรรม และอำนาจเหนือธรรมชาติมาประกอบความสำนึกร่วมต่อการดำเนินชีวิตในรอบปี เช่น ประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำมาหากินและเกี่ยวกับชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย

5. ด้านศาสนา พบว่า ใช้กิจกรรมในรอบปีสร้างกระบวนการคิดร่วมกันเพื่อจัดระเบียบชุมชนโดยยึดแนวหลักพระพุทธศาสนาในการดำเนินชีวิต เช่น บุญผ้าป่า วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา

6. ด้านการแต่งกาย พบว่า สะท้อนในรูปธรรมของพิธีกรรมความเชื่อแนวโน้มการแต่งกายสมัยนิยมมากขึ้น และสตรีชาวภูยพยายามปรับภูมิปัญญาการทอผ้า เพื่อประยุกต์ผลผลิตผ้าแบบพื้นบ้านให้มีลวดลายผสมผสานตามรสนิยมของผู้ซื้อ

การขยายและเข้ามาของกระแสโลกาภิวัตน์ รัฐไทยและทุนนิยม เป็นปัจจัยสำคัญที่ได้สะท้อนถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ต่อชุมชน แต่ชาวภูยสามารถดำรงอยู่ได้เพราะมีลักษณะที่สำคัญคือ

1. การผสมกลมกลืนทางด้านวัฒนธรรม โดยใช้ศาสนาพุทธเป็นแนวทางปฏิบัติใน

การดำเนินชีวิต วัดเป็นศูนย์กลางของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ มาร่วมกิจกรรมทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการปกครอง วัฒนธรรมใหม่เข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันเพิ่มขึ้น เช่น ใช้ภาษาไทยมากกว่า ภาษาพื้นเมือง (กูย ส่วย) การแต่งงานข้ามชาติพันธุ์ เรียนรู้ระบบคิดเกี่ยวกับการซื้อขาย แต่การเข้ามาของวัฒนธรรมใหม่ยังอ่อนแอไม่สอดคล้องตามรูปแบบวิถีชีวิตของชุมชน ทำให้วัฒนธรรมเดิมยังคงอยู่ ไม่สลายหายไปจากชุมชน เช่น จิตสำนึกทางด้านจารีตประเพณี

2. ศักยภาพการดำรงอยู่จากการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม พบว่า มีการใช้ระบบนิเวศกับความเชื่ออย่างเป็นรูปธรรมเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง การสร้างกิจกรรมความสัมพันธ์ทางเครือญาติในรอบปี การเรียนรู้ภาษาระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ ความสัมพันธ์ด้านการแต่งงานเป็นการลดความรู้สึกด้านอคติทางชาติพันธุ์ และเป็นการสร้างจิตสำนึกร่วมกันทำให้ศักยภาพทางวัฒนธรรมชุมชนเข้มแข็งขึ้น

3. ความหลากหลายทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ชาวกูยมีการเลือกสรรในแนวทางดำรงอยู่ที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและดำเนินกิจกรรมร่วมกันกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ เช่น ประเพณีการทำบุญพระเวสสันดร ประเพณีทำบุญบั้งไฟจากกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ชุมชนพอใจและยอมรับมานานเพราะเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ การรวมกลุ่มเพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าที่ชุมชนผลิตเองทั้งภายในชุมชนและนอกชุมชน

งานศึกษาวิจัยของอนุสรณ์ ไชยพาน และคณะ ในหัวข้อ “การปรับตัวเพื่อความอยู่รอดในการดำรงชีวิตชาวสวนตาล กรณีศึกษาชุมชนตำบลบางนางลี่ อำเภอมัทพวา จังหวัดสมุทรสงคราม” (อนุสรณ์ ไชยพาน และเดช พุ่มเดชา, 2549) เพื่อศึกษาวิถีชีวิตในการปรับตัวของชาวสวนตาล ในการแสวงหาความอยู่รอดในการดำรงชีวิตของชุมชนท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงการพัฒนาในกระแสโลกาภิวัตน์ ตลอดจนการศึกษาลักษณะพิเศษของชาวชุมชน ในการสร้างวัฒนธรรมของตนเอง

ผลการศึกษาพบว่า ท้องถิ่นบางนางลี่เป็นชุมชนน้ำลายน้ำของอัมพวา (บางช้าง สวนนอก) เป็นชุมชนของนิเวศลุ่มน้ำแม่กลอง มีการตั้งถิ่นฐานปฏิสัมพันธ์และการเคลื่อนย้ายของผู้คนมานาน ชุมชนได้ผ่านกระบวนการปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ และการเมืองมาอย่างต่อเนื่อง กล่าวในเชิงนิเวศวิทยา ชาวบางนางลี่สมัยบุกเบิกได้ปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศบริเวณรอยต่อปากแม่น้ำด้วยการปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นแนวตามริมน้ำและพัฒนาระบบสวนยกทรงสำหรับปลูกพืชผักผลไม้

ในด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมก็ได้ปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงของสังคมที่ใหญ่กว่า เช่น การขยายพื้นที่เพาะปลูกและทำน้ำตาลมะพร้าวอย่างเป็นล้าเป็นสัน รวมทั้งการรับและปรับเปลี่ยนแบบแผนต่าง ๆ ที่ส่งทอดผ่านการทำมาหากินด้านเศรษฐกิจ ร่วมกับชุมชนตลาดอัมพวา ซึ่งเป็นชุมชนศูนย์กลางของทุกตำบลในอัมพวา หลังจากเกิดภาวะน้ำท่วมหนักสูงจากการกักเก็บน้ำ

ของเขื่อนศรีนครินทร์ จนมะพร้าวน้ำตาลล้มตายหรือให้น้ำตาลลดลงอย่างมาก ชาวบางนางลี่ปรับตัวด้วยการหันไปปลูกพืชอื่น เช่น ส้มโอ ซึ่งเหมาะกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปมากกว่า ทั้งนี้ การปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยา รวมทั้งบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองดังกล่าว ส่งผลต่อสภาพสังคมและวัฒนธรรมย่านบางนางลี่อย่างสำคัญ เพราะการตั้งถิ่นฐานริมน้ำส่งผลให้ขอบเขตหรือหน่วยชุมชนบางนางลี่อยู่ร่วมกับชุมชนอื่น และไม่มีศูนย์กลางที่เป็นเฉพาะของตำบล หากแต่อยู่ที่วัด และใช้เป็นศูนย์รวมของหมู่บ้านและกลุ่มที่คุ้นเคยกันมา ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ก่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมลักษณะต่าง ๆ ที่ก้าวข้ามเส้นแบ่งการปกครองซึ่งอาศัยลำคลองเป็นเกณฑ์

ท้องถิ่นตำบลบางนางลี่ เป็นพื้นที่ที่ผู้คนกลุ่มต่าง ๆ พยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน และประกอบอาชีพ โดยเฉพาะตั้งแต่ช่วงยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา เพราะมีความอุดมสมบูรณ์ โดยผู้คนกลุ่มต่าง ๆ ได้ปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยา ทั้งในส่วนระบบการผลิต การปลูกสร้างบ้านเรือน การจัดองค์กรทางสังคม และลักษณะความเป็นชุมชน ขณะที่การปรับตัวเข้ากับบริบททางเศรษฐกิจ รวมทั้งการเมืองส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจของชุมชนย่านบางนางลี่เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดค่อนข้างเร็วกว่าท้องถิ่นส่วนใหญ่ในประเทศไทย โดยระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าวได้เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดเต็มรูปแบบหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ชุมชนบางนางลี่เป็นที่รู้จักไปทั่วในฐานะเป็นย่านที่ทำน้ำตาลมะพร้าวที่ลือลั่น ก่อให้เกิดอัตลักษณ์ “คนทำตาล” ซึ่งมีนัยยะของความเป็นอิสระ ความเป็นตัวเองและความภาคภูมิใจในตนเอง ซึ่งชาวบางนางลี่ตั้งแต่ยุคกลางคนขึ้นไปยังคงบ่งชี้ตัวเองเข้าด้วยมาจนกระทั่งจนถึงปัจจุบัน การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในย่านบางนางลี่เกิดขึ้นระหว่างทศวรรษ 2520 ถึงทศวรรษ 2530 ซึ่งเป็นผลมาจากการดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจประเทศของรัฐ จากการพัฒนาโครงข่ายถนนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ในเส้นทางการคมนาคม ศูนย์กลางธุรกิจและการค้า และรูปแบบการตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่ ขณะที่การดำเนินการโครงการพัฒนาแหล่งน้ำก่อให้เกิดภาวะน้ำเค็มหนุนขึ้นสูง และส่งผลให้มะพร้าว น้ำตาลล้มตายจำนวนมาก ทำให้น้ำตาลมะพร้าวลดน้อยลง จนชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง ต้องหันไปประกอบอาชีพอื่น ขณะที่การส่งเสริมอุตสาหกรรมประมงและอุตสาหกรรมต่อเนื่องของรัฐ ได้ส่งผลให้แรงงานหนุ่มสาวย่านบางนางลี่ เข้าสู่ระบบแรงงานเป็นจำนวนมาก

ปัจจุบันการประกอบอาชีพทำน้ำตาลมะพร้าว สูญหาย พื้นที่สวนมะพร้าวส่วนใหญ่ถูกปรับเปลี่ยนเป็นสวนไม้ผล ส้มโอ ลิ้นจี่ สวนมะพร้าวที่ยังคงเหลือส่วนใหญ่ถูกทิ้งให้รกร้างรอวันปรับเปลี่ยนเป็นสวนไม้ผลชนิดอื่นต่อไป ความเปลี่ยนแปลงหรือผลกระทบที่เกิดขึ้นในย่านบางนางลี่เป็นความสามารถของการปรับตัวต่อเงื่อนไขภายนอกที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้

ไม่ว่าจะเป็นการปรับเปลี่ยนการปลูกสร้างบ้านเรือนริมคลองมาเป็นริมถนน เพื่อตอบสนองต่อเส้นทางคมนาคม และเส้นทางการค้าสายใหม่ หรือการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวมาเป็นการทำสวนผลไม้ เพื่อตอบสนองต่อปัญหาน้ำเค็มรวมทั้งปัญหาการทำน้ำตาลมะพร้าว การเข้าสู่อาชีพแรงงานในโรงงาน เพื่อผ่องถ่ายแรงงานส่วนเกินหลังครัวเรือนเปลี่ยนระบบการผลิตเป็นการทำสวนผลไม้ การขยายวิสาหกิจครัวเรือนประเภทต่าง ๆ ซึ่งเป็นการปรับตัวบนฐานโดยอาศัยทุน ด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นความรู้ ทักษะ ประสบการณ์ เครือข่ายตลาด ฯลฯ ที่ท้องถิ่นสั่งสมมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

ปัจจุบันชาวบางลี่ยังคงปรับเปลี่ยน เรียนรู้ที่จะเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ อย่างต่อเนื่อง ด้านเศรษฐกิจชาวบางลี่ได้กระจายการผลิตทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร ซึ่งช่วยให้มีรายได้กระจายเสริมในส่วนที่ขาด ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่และการทำสวนมะพร้าว ยกร่องทำให้ชุมชนมีชุดประสบการณ์ของการเกษตรกรรมที่ยืนยมนาน ซึ่งชุมชนเริ่มเพิ่มความตระหนักในคุณค่าเดิม ซึ่งไม่เพียงส่งผลให้ครัวเรือนสามารถหล่อเลี้ยงตนเองได้ในแนวทางเศรษฐกิจ หากแต่เทคนิคและรูปแบบเกษตรกรรมในแนวทางเกษตรกรรมที่ยืนยндังกล่าวยังเกื้อกูลต่อสิ่งแวดล้อมและผู้นับถืออย่างสำคัญ

ส่วนทางด้านสังคม การเมือง ประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาชาวบางลี่ไม่ได้มีปฏิกิริยาตอบสนองต่อปัญหาผลกระทบที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อน ในรูปการชุมนุม การเดินขบวน หรือการประท้วงเช่นขบวนการชาวนาชาวไร่ ซึ่งดูเหมือนว่าชาวบางลี่ ไม่มีจิตสำนึกทางการเมือง แต่ถ้าพิจารณาสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมในความหมายกว้าง ปฏิกิริยาและการตอบสนองต่อปัญหา และผลกระทบของชาวบางลี่ที่ผ่านมา เป็นการตั้งหลักในชุมชนกับตัวแทนของกลไกราชการภายนอก ซึ่งได้ผลกว่าการเคลื่อนไหวส่วนใหญ่จึงเป็นการแสวงหาช่องทางที่ปลอดภัย และประหยัดกว่ามากกว่าจะทำทลายอำนาจที่อยู่เบื้องหลังปัญหาอย่างตรงไปตรงมา ในเรื่องการจัดองค์กรความร่วมมือทางสังคม ชาวบางลี่มีการก่อตัวในประเด็นการตัดสินใจทางสาธารณะ เช่น เวทีประชาคม จัดเป็นสำนึกการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองท้องถิ่นของชาวบางลี่ แต่ก็ยังไม่มีคามเข้มข้นเหมือนในภูมิภาคอื่น ๆ ซึ่งจะเป็นโอกาสให้ได้เรียนรู้และเพิ่มการมีส่วนร่วมให้ชาวบางลี่พัฒนาเป็นพลังท้องถิ่นในการเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงและการท้าทายใหม่ ๆ ซึ่งเกิดขึ้นตลอดเวลาในการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดในชุมชนอย่างเท่าทัน

งานศึกษาของ Moore (1993, pp. 382-383) ใน *Contesting terrain in Zimbabwe's Eastern Highland: political ecology, ethnography and peasant struggles* แสดงให้เห็นถึงการปรับตัวของชุมชนที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป และภูมิปัญญาของชาวบ้านในการต่อรองกับอำนาจ

ภายนอก รวมทั้งแนวคิดในการปรับเปลี่ยนอำนาจในการจัดการทรัพยากรอันหมายถึง การปรับเปลี่ยนวิธีคิดเกี่ยวกับอุดมการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป Moore มองมนุษย์ในฐานะที่เป็น ผู้กระทำ อุดมการณ์หรือวัฒนธรรมไม่ได้กำหนดจากผู้คนโดยตรง แต่ขึ้นอยู่กับการศึกษาความหมาย ของคน โดยนำเสนอเรื่องราวของชาวบ้านในจินตนาการที่อ้างสิทธิตามประเพณีในการใช้ที่ดิน ร่วมกันของชุมชนที่ถูกรัฐบาลออกกฎหมายทับสิทธิในพื้นที่เดียวกัน โดยชาวบ้านอ้างอุดมการณ์ จากความทรงจำที่มีอยู่ในวัฒนธรรม ทำให้เห็นถึงพลังการอธิบายในรูปแบบสัญลักษณ์ที่มีอิทธิพล มากกว่าการอ้างผลประโยชน์เฉพาะหน้า แต่เป็นไปเพื่อประโยชน์ในระยะยาว อันเป็นการตีความ จากวัฒนธรรมและความทรงจำทางประวัติศาสตร์ เป็นการสร้างวัฒนธรรมใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อน ในอดีต

สำหรับหมู่บ้านปะคำสิ่งที่ปรากฏในปัจจุบัน จากการสำรวจพื้นที่ชุมชน และการเข้าไป สัมภาษณ์สังเกตของผู้วิจัยในเบื้องต้น คนเลี้ยงช้างชาวบ้านปะคำส่วนใหญ่ได้ขายช้างให้กับนายทุน และพ่อค้าช้างไปเกือบทั้งหมด ชาวบ้านบางส่วนที่ยังมีช้างเหลืออยู่ได้นำช้างออกไปเร่ร่อนหาเลี้ยงชีพบ้าง รับจ้างบ้าง และนำไปสังกัดกับนายทุนเพื่อรับจ้างให้นักท่องเที่ยวใช้บริการบ้าง เป็นต้น ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการเลี้ยงช้าง ยังคงมีการดำเนินกิจกรรมอยู่แต่อาจขาดความ เข้มข้นลง ดังนั้น แนวความคิดเรื่องการปรับตัวของชุมชนช้างต้น จะช่วยให้การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับ บ้านปะคำของผู้วิจัย มีความสมบูรณ์ เข้าใจถึงเนื้อหาสาระและการตีความหมายของปรากฏการณ์ ที่เกิดขึ้นในบ้านปะคำในปัจจุบันได้ดียิ่งขึ้น

ทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural ecology theory)

งานศึกษาวิจัยชุมชนบ้านช้างบ้านปะคำนี้ เป็นการศึกษาวัฒนธรรม ประเพณี และภูมิ ปัญญาการเลี้ยงช้าง ค่อช้าง จับช้าง รวมถึงวิถีชีวิตของคนเลี้ยงช้าง และการปรับตัวภายใต้พลวัต การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม สังคมและเทคโนโลยี ซึ่งเป็นผลกระทบมาจากการเปลี่ยนแปลง ของสิ่งแวดล้อม ตามแนวคิดและทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรมของจูเลียน สจ๊วต

จูเลียน สจ๊วต ได้วิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมกับเทคโนโลยี สังคมยุค แรก ๆ ในอดีตดำรงชีพอย่างเรียบง่าย อุปกรณ์ที่ใช้ในการดำรงชีวิตมีเพียงอาวุธหรืออุปกรณ์สำหรับล่าสัตว์เท่านั้น ต่อมาในสังคมที่มีการพัฒนาขึ้น จะมีการทำเกษตรกรรม การผลิตและเลี้ยงสัตว์ เครื่องมืออุปกรณ์ที่ใช้ในการดำรงชีพจะมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น เมื่อสังคมมีการพัฒนาเป็น สังคมอุตสาหกรรม ความเป็นอยู่ในสังคมมีมากกว่าการดำเนินการเพื่อการดำรงชีพ มีการใช้ระบบ เงินตรา ระบบทุน มีการผลิตเพื่อการค้ามากกว่าเพียงเพื่อการดำรงชีพ มนุษย์มีความต้องการด้าน อื่น ๆ เพิ่มขึ้นมากกว่าความต้องการทางด้านร่างกาย เพียงอย่างเดียว เช่น การมีบ้านหลังใหญ่ ต้องการรถหรู ๆ ราคาแพง การรับประทานอาหารที่เลิศรสหรูหรา ฟุ่มเฟือย กลายเป็นแบบแผนของ

การดำรงชีวิตที่แตกต่างจากวัฒนธรรมและความเป็นอยู่ที่เรียบง่ายในอดีต ความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีกับมนุษย์ก็เปลี่ยนแปลงไปเช่นกัน วิถีชีวิตและวัฒนธรรมก็จะแตกต่างกันไปตามกลุ่มสังคม เป็นต้น

นิเวศวิทยาวัฒนธรรม เป็นแนวคิดที่จะอธิบายการปรับตัวของสังคมและวัฒนธรรมอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อม วิธีการศึกษาข้ามวัฒนธรรม (Cross cultural) อาจทำให้เห็นถึงความแตกต่างของวัฒนธรรมแต่ละสังคม โดยการเปรียบเทียบวัฒนธรรมของสังคมหลายๆ สังคมอย่างเป็นระบบ ซึ่งวัฒนธรรมแต่ละแห่งอาจมีความเหมือนกันได้ทั้งในระดับเดียวกันและพัฒนาการเดียวกัน (Steward, 1990, pp. 39-42)

นิเวศวิทยาวัฒนธรรม เป็นการพิจารณาแบบแผนของการกระจายของทรัพยากรต่างๆ ในสภาพแวดล้อมเป็นสำคัญ โดยกลุ่มเร่ร่อนจะมีสภาพแวดล้อมและเทคโนโลยีลักษณะเดียวกัน แต่การเลือกใช้ทรัพยากรอาจมีความแตกต่างกันตามลักษณะของสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกัน เช่น บางกลุ่มอาจอยู่ในป่า บางกลุ่มอาจอยู่ในที่ราบลุ่ม บางกลุ่มอาจอยู่บนภูเขาสูง และบางกลุ่มอาจอยู่ในทะเลทราย เป็นต้น แต่ลักษณะที่คล้ายคลึงกันอาจมีในรูปของอาหารและวิธีการใช้ทรัพยากรต่างๆ เช่น

1. ทรัพยากรที่ใช้เป็นอาหารมีอยู่อย่างจำกัด และกระจุกกระจาย ซึ่งจะมีผลต่อปริมาณและความหนาแน่นของประชากรด้วย
2. เนื้อสัตว์เป็นอาหารที่มีความสำคัญ ต้องอาศัยกลุ่มและการร่วมมือกันในการล่ามาเป็นอาหาร
3. เครื่องมือเครื่องใช้อาจมีความแตกต่างกัน แต่จะมีประสิทธิภาพอยู่ในระดับที่ใกล้เคียงกัน

จากทฤษฎีและแนวความคิดของจูเลียน สจ๊วต ที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะสามารถนำมาอธิบายปรากฏการณ์ในการศึกษาครั้งนี้ได้ เพราะเป็นการอธิบายการปรับตัวทางวัฒนธรรมที่มีต่อสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งแต่เดิมนั้นคนเลี้ยงช้างอยู่ในสังคมเกษตรกรรม มีอาชีพทำไร่ทำนา และเลี้ยงช้างไว้เพื่อเป็นแรงงานในครอบครัวและเพื่อขายต่อมาเมื่อมีการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา โดยมุ่งเน้นการพัฒนาด้านเศรษฐกิจและเทคโนโลยีเป็นสำคัญ คนเลี้ยงช้างจึงได้รับผลกระทบจากกระแสของการพัฒนาไปด้วย วิถีชีวิตความเป็นอยู่ในรูปแบบดั้งเดิมได้เปลี่ยนแปลงไป การทำไร่ทำนาซึ่งอาศัยสภาพดินฟ้าอากาศเป็นหลักไม่ได้ผล ผลผลิตลดน้อยลง ประกอบกับ การเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะพื้นที่ป่าไม้รอบๆ หมู่บ้าน

ซึ่งเคยเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของพวกช้างฉูดนุกรุกและการเข้าครอบครองของมนุษย์ ทำให้พื้นที่ป่าลดลง กระทั่งที่อยู่อาศัยและแหล่งอาหารของช้าง ประกอบกับรายได้หลักจากการทำเกษตรกรรมเลี้ยงครอบครัวอย่างเดียวไม่เพียงพอ จึงเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่คนเลี้ยงช้างต้องนำช้างออกไปหาเลี้ยงชีพตามเมืองใหญ่และแหล่งท่องเที่ยวต่าง ๆ

ทฤษฎีการย้ายถิ่นฐาน

ในสังคมชนบทโดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือภาคอีสาน ซึ่งก็หมายรวมถึงบ้านปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ ด้วย ซึ่งพบว่าสังคมชนบทบางช่วงเวลามีเพียงผู้สูงอายุและเด็กๆ เท่านั้น อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน คนหนุ่มสาว และผู้ที่อยู่ในวัยทำงานจะมีการเคลื่อนย้ายแรงงานไปทำงานต่างถิ่น และบางครั้งก็เคลื่อนย้ายไปตั้งรกราก ณ ที่แห่งใหม่เป็นการถาวร หากที่แห่งใหม่สามารถทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวได้

ทฤษฎีที่ว่าด้วยการย้ายถิ่นมีหลายทฤษฎี แต่ทฤษฎีที่น่าสนใจและสามารถนำมาอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นที่บ้านปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์แห่งนี้ ได้แก่ทฤษฎีที่อาศัยแนวคิดในเชิงภูมิศาสตร์ของ “ราเวนสไตน์” (Ravenstiene’s laws of migration)

ราเวนสไตน์ ได้ตั้งกฎ 8 ข้อ เพื่อนำมาอธิบายการย้ายถิ่นดังนี้ (ศุภวัธย์ พลายน้อย และเนาวรัตน์ พลายน้อย, 2529, หน้า 192-193)

1. ระยะทางและทิศทางของการย้ายถิ่น โดยปกติผู้คนมักจะนิยมย้ายถิ่นในช่วงระยะทางใกล้ ๆ มากกว่า สำหรับผู้ที่ย้ายถิ่นในระยะทางไกล ๆ นั้น จะมีเป้าหมายสำคัญโดยมุ่งสู่ศูนย์กลางการค้าและอุตสาหกรรม อันเป็นแหล่งความเจริญ แหล่งสร้างงานและรายได้
2. การย้ายถิ่นมีการดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอน (Migration by stages) ผู้ที่อาศัยอยู่ชนเมือง หรือบริเวณรอบ ๆ ตัวเมืองที่มีความเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว จะพยายามหาทางย้ายเข้าไปสู่เขตเมือง ในขณะที่ผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตชนบทห่างไกลออกไป ก็จะย้ายเข้ามาแทนที่ นั่นคือระบบการแทนที่กัน และในที่สุดก็จะถูก ดึงดูดเข้าไปสู่เมืองใหญ่ที่มีความเจริญในลำดับต่อ ๆ ไป
3. การย้ายถิ่นที่กระจายห่างออกไปจากเมือง จะมีแรงดึงดูดน้อยลงตามลำดับ เมื่อเทียบกับแรงดึงดูดในเมืองใหญ่ที่มีความเจริญทางด้านเศรษฐกิจสูงกว่า
4. กระแสการย้ายถิ่นได้กลับ (Stream and counter-stream) เมื่อมีการย้ายถิ่นเข้า ก็จะมีการย้ายถิ่นออกได้ตอบชดเชยกลับมา เช่น เมื่อมีการย้ายถิ่นจากชนบทไปสู่เมือง ก็จะมีกระแสของการย้ายถิ่นออกจากเมืองกลับไปสู่ชุมชนชนบทเช่นเดียวกัน เป็นต้น
5. การย้ายถิ่นระยะทางไกล มักจะมุ่งไปยังศูนย์กลางการค้าและอุตสาหกรรม ที่มีความเจริญทางด้านเศรษฐกิจสูงกว่า

6. อัตราและแนวโน้มการย้ายถิ่นของผู้คนที่อาศัยอยู่ในเขตเมือง จะน้อยกว่าผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตชนบท (Propensities to migrate)

7. เพศหญิงจะมีการย้ายถิ่นในระยะทางใกล้ ๆ ส่วนเพศชายจะย้ายถิ่นในระยะทางที่ไกลกว่า

8. แรงจูงใจจากทางเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีความสำคัญที่สุด ที่ทำให้เกิดการย้ายถิ่น กล่าวคือ ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจมีความสำคัญกว่าปัจจัยทางด้านภูมิอากาศ และสภาวะแวดล้อมทางสังคมอื่น ๆ ราวหนึ่งสโตน ได้ให้ความสำคัญกับปัจจัยข้อที่ 8 มากกว่าปัจจัยอื่น ๆ ซึ่งแรงจูงใจทางเศรษฐกิจ มีองค์ประกอบสำคัญคือ 1. ปัจจัยผลัก (Push factors) อันเกิดขึ้นจากถิ่นต้นทาง ได้แก่ ความยากจน ความยากลำบากในการเลี้ยงชีพ และ 2. ปัจจัยดึงดูด (Pull factors) อันเกิดขึ้นจากถิ่นปลายทาง ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในเมือง ที่มีความเจริญ มีความต้องการแรงงาน เป็นแหล่งทำมาหากิน แหล่งค้าขาย และเป็นแหล่งสร้างรายได้ จึงเกิดการดึงดูดคนเข้ามา เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม สาเหตุหลักที่สำคัญ ที่ทำให้ชาวชนบทต้องละทิ้งถิ่นฐานเดิมเพื่อย้ายไปอาศัยอยู่ในเขตเมืองนั้น จะมีแรงผลักดันมาจากชนบท (Push factors) มากกว่าสาเหตุแรงดึงดูดมาจากเมือง (Pull factors) กล่าวคือ สภาวะบางอย่างในชนบทไม่เป็นที่พอใจของชาวชนบท จนต้องละทิ้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัย และที่ทำมาหากินอาชีพดั้งเดิม และเข้ามาสู่สิ่งแวดล้อมใหม่ กระบวนการประกอบอาชีพใหม่ และสภาวะที่ไม่มีความคุ้นเคยมาก่อน ซึ่งสภาวะดังกล่าวนี้ ได้แก่

1. โอกาสในเชิงเศรษฐกิจและระดับค่าครองชีพต่ำ ทำให้มีผลต่อการอพยพย้ายถิ่นของชาวชนบท เมื่อระดับการครองชีพลดต่ำลง คนในชนบทก็จะอพยพย้ายถิ่นออกมาเพื่อแสวงหาโอกาสทางเศรษฐกิจ การสร้างรายได้และการประกอบอาชีพที่ดีกว่า

2. การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีสมัยใหม่กระทบต่อสภาวะการว่างงาน การเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคโนโลยีที่มีการพัฒนามาทดแทนการใช้แรงงาน โดยเฉพาะในด้านการทำการเกษตร มีผลทำให้ลดการใช้แรงงานลงจำนวนมาก จึงทำให้เกิดอัตราการว่างงานแบบซ่อนตัว (Disguised unemployment) จำนวนมากเช่นกัน ชาวชนบทจึงมีการเคลื่อนย้ายแรงงานไปสู่เมืองหรือสถานที่อื่น ๆ ที่มีการจ้างงาน เพื่อแสวงหางานทำ หรือโอกาสใหม่ ๆ ทางด้านเศรษฐกิจ เป็นต้น

3. การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในชนบทมีผลให้เกิดการย้ายถิ่น อัตราการเพิ่มของประชากรตามธรรมชาติในชนบทเฉลี่ยค่อนข้างสูง โดยในช่วง 30-40 ปีที่ผ่านมา มีการเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ 3 ต่อปี ขณะที่จำนวนที่ดินในการเพาะปลูกมีเท่าเดิม ส่งผลกระทบต่อนื้อที่ที่ใช้ในการเพาะปลูกของครัวเรือนเกษตรกรที่มีพื้นที่ลดลง ประกอบกับผลผลิตที่ต้องพึ่งพาธรรมชาติ โดยเฉพาะน้ำฝนเป็นหลัก อาจไม่ได้ผลเท่าที่ควร รวมทั้งราคาผลผลิตก็ไม่มีความแน่นอน แต่โดย

ส่วนใหญ่ราคาจะตกต่ำไม่คุ้มค่ากับการลงทุน จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวชนบทมีการอพยพไปจากถิ่นฐานเดิม

4. การลดลงหรือหมดไปของทรัพยากรธรรมชาติในชนบท เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชาวชนบทต้องย้ายที่ทำมาหากิน เมื่อทรัพยากรธรรมชาติหรือแร่ธาตุที่มีอยู่อย่างจำกัด ถูกใช้อย่างต่อเนื่องและลดจำนวนลงหรือหมดไป จึงเกิดการอพยพย้ายถิ่นเพื่อออกไปแสวงหาถิ่นใหม่ ไปจับจองแหล่งที่ทำกินใหม่ ในขณะที่บางคนอาจจำเป็นต้องละทิ้งอาชีพเดิมเพื่อไปแสวงหาโอกาสและงานทำในเมืองหรือแหล่งความเจริญอื่น ๆ

5. สภาพดินฟ้าอากาศมีผลต่อการย้ายถิ่น ความผิดปกติหรือความเปลี่ยนแปลงของสภาพดินฟ้าอากาศ เช่น ความแห้งแล้ง น้ำท่วมอย่างรุนแรง และเกิดขึ้นบ่อยครั้ง มักเป็นสาเหตุสำคัญของการย้ายถิ่นเพื่อแสวงหาถิ่นใหม่ หรือ แหล่งใหม่ที่มีความสมบูรณ์มากกว่า

6. ความต้องการทางสังคมเป็นสาเหตุที่ทำให้มีการย้ายถิ่น เมื่อคนในชนบทบางคน บางกลุ่ม บางพวกเกิดความรู้สึกว่าเข้ากับคนรอบข้าง หรือสิ่งแวดล้อมไม่ได้ หรือต้องการไปแสวงหาความต้องการทางสังคมแห่งอื่น หากที่อยู่อาศัยใหม่ ก็จะมีการย้ายถิ่นที่อยู่ได้ เป็นต้น

7. ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้คนอยู่หรือเกิดการย้ายถิ่น เช่น ชุมชนใด หมู่บ้านใดหากมีโจรขโมยชิงทรัพย์ และขาดความช่วยเหลือจากรัฐ คนก็รู้สึกขาดความปลอดภัย จึงเป็นเหตุให้มีการแสวงหาที่อยู่ใหม่ที่มีความปลอดภัยมากกว่า

8. ความจำเป็นที่ต้องติดตามไปกับผู้อื่น เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการย้ายถิ่น นอกจากจากปัจจัยต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว นั่นคือ การย้ายถิ่นตามบุคคลที่ต้องพึ่งพาหรือย้ายตามครอบครัวไป เช่น เด็กต้องย้ายตามบิดามารดา ภรรยาต้องย้ายตามสามี เป็นต้น

9. การย้ายถิ่นเนื่องจากประเพณีบังคับ ในสังคมชนบทบางแห่งอาจให้ความสำคัญกับเพศใดเพศหนึ่งมากกว่า ทำให้อีกเพศหนึ่งต้องย้ายตามอีกเพศหนึ่ง หรือเป็นไปตามวัฒนธรรมและประเพณีที่ถือปฏิบัติกันมา เช่น ในสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อแต่งงานแล้ว ฝ่ายชายจะต้องไปอยู่กับฝ่ายหญิง เพื่อช่วยกิจการงาน หรือช่วยทำไร่นาแก่ฝ่ายหญิง ทำให้เกิดการอพยพไปโดยประเพณีความเชื่อในสังคมนั้น ๆ เป็นต้น

จากปัจจัยและแนวคิดที่กล่าวมาข้างต้น นับว่าเป็นตัวกำหนดสำคัญที่ทำให้เกิดการอพยพย้ายถิ่น โดยเฉพาะชาวชนบท สำหรับปัจจัยดึงดูด (Pull factors) ที่ทำให้เกิดการย้ายถิ่นที่สำคัญ ได้แก่ ความเจริญของเมือง เนื่องจากเมืองเป็นศูนย์กลางของความเจริญในทุก ๆ ด้าน ทั้งด้าน เศรษฐกิจ การเมือง เทคโนโลยี การศึกษา และข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เป็นต้น สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ทำให้ชาวชนบทรู้สึกว่าเป็นเมืองสามารถตอบสนองความต้องการต่าง ๆ ของพวกเขาได้สิ่งต่าง ๆ ในเมืองเหล่านี้จึงกลายเป็นตัวกำหนดให้เกิดการย้ายถิ่น

กล่าวโดยสรุป ทฤษฎีการย้ายถิ่นโดยเฉพาะเรื่องแรงจูงใจทางเศรษฐกิจ สามารถนำมาอธิบายและตีความหมายของปรากฏการณ์คนเลี้ยช้างบ้านปะคำในอดีตที่ผ่านมา นับตั้งแต่การเปิดป่าของประเทศกัมพูชา และการนำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรก ของประเทศไทย มาใช้เมื่อปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา จนถึงปัจจุบัน ได้ดี เนื่องจากการย้ายถิ่นที่สำคัญของคนเลี้ยช้างบ้านปะคำส่วนใหญ่มาจาก แรงจูงใจทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะ ปัจจัยผลักดัน (Push factors) ในถิ่นต้นทางอันได้แก่ ความยากจน ความลำบากในการเลี้ยงชีพของคนเลี้ยช้าง และปัจจัยดึงดูดในถิ่นปลายทาง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นในเมือง เพราะเป็นแหล่งทำมาหากิน เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของคนที่มีกำลังซื้อ และเป็นแหล่งสร้างรายได้ เป็นต้น

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานศึกษาวิจัยของ สุทธิลักษณ์ อำพันวงศ์ (2540) เรื่อง “ช้างไทย” ได้รางวัลชั้นที่ 1 โครงการประกวดวรรณกรรมไทย ของมูลนิธิธนาคารกรุงเทพ ในปี พ.ศ. 2528 งานวิจัยชิ้นนี้เป็นงานวิจัยที่ให้สาระความรู้ครอบคลุมเรื่องเกี่ยวกับช้างในทุก ๆ ด้าน ได้รับความรู้และความเพลิดเพลิน สามารถใช้ค้นคว้าอ้างอิงเรื่องเกี่ยวกับช้างได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลเรื่องช้างทั้งช้างที่มีชีวิตและช้างในตำนานต่าง ๆ ความสำคัญของช้างในวิถีชีวิตของคนไทยตั้งแต่ในอดีต โดยชาวไทยได้ใช้ประโยชน์จากช้างในหลายๆ ด้าน เช่น การคมนาคมขนส่ง อุตสาหกรรม ป่าไม้ การศึกสงคราม ช้างในพระราชประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ อิทธิพลของช้างได้เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนไทย ทั้งในด้านการใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน และในด้านพิธีกรรมความเชื่อต่าง ๆ ดังจะเห็นได้จากการสร้างรูปช้างไว้ในวัดสำคัญต่าง ๆ เพื่อเป็นที่เคารพสักการะ ตลอดจนการที่ชนชาติไทยยอมรับนับถือช้างว่า เป็นสัญลักษณ์ของประเทศไทย อีกด้วย เป็นต้น

งานศึกษาวิจัยของ ประมวล คิตกิ้นสัน (2512, หน้า 135-183) เรื่อง “คติชาวบ้าน การศึกษาในด้านมานุษยวิทยา” กล่าวถึงพิธีกรรมต่าง ๆ ในการคล้องช้าง โดยศึกษาในด้านมานุษยวิทยา ซึ่งผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างบทความของ Francis H. Giles หรือพระยาอินทรมนตรี ศรีจันทร์ทุมาร เรื่อง Adversaria of elephant hunting มาประกอบการอภิปรายในเรื่องต่าง ๆ อาทิ พิธีกรรมในการคล้องช้าง กระบวนการคล้องช้าง การเคารพนับถือกันหรือการปกครองของกลุ่มคนเลี้ยช้าง ข้อกำหนดกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการคล้องช้าง เป็นต้น ซึ่งอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า พิธีกรรมความเชื่อเป็นองค์ประกอบของการดำรงอยู่ในวิถีชีวิตของมนุษย์ แต่ความอยู่รอดของมนุษย์นั้นมาจากฝีมือและสมอง อันล้ำเลิศของมนุษย์เองทั้งสิ้น

งานศึกษาวิจัยของ ศิริ สละคต (2525) เรื่อง “การคล้องช้างที่เพนียดจังหวัดพระนครศรีอยุธยา” เป็นการศึกษาถึงขนบธรรมเนียมประเพณีการคล้องช้างของไทยที่มีมาแต่

โบราณ รวมถึงประวัติความเป็นมาของการคล้องช้างในประเทศไทย เพื่อให้เล็งเห็นถึงความสำคัญของช้างที่มีต่อบ้านเมืองในสมัยโบราณ ตลอดจนพิธีกรรมต่าง ๆ และเครื่องมือเครื่องใช้ในการคล้องช้าง โดยเน้นการศึกษาที่เพนียดจังหวัดพระนครศรีอยุธยาเป็นสำคัญ ผลการศึกษาสรุปได้ว่า ช้างมีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์โดยเฉพาะการศึกสงครามซึ่งเปรียบเสมือนรถถังที่คอยประจัญบานในแนวหน้า การจับช้างเพื่อนำมาใช้ในการรบของประเทศไทยแต่เดิมใช้วิธีการวังช้าง เพื่อให้ได้ช้างมาใช้งานจำนวนมาก ส่วนการคล้องช้างในเพนียดปรากฏหลักฐานเริ่มมีการนำมาใช้ในสมัยกรุงศรีอยุธยา จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเลิกประเพณีนี้ในสมัยรัชกาลที่ 6 เพราะช้างไม่มีบทบาทและความสำคัญในการรบอีกต่อไป ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ประเพณีการคล้องช้างในเพนียด เป็นประเพณีโบราณที่ได้เลิกทำไปแล้ว แต่ก็ยังจะมีการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่เพื่อเป็นการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมของชาติ และเป็นการส่งเสริมการท่องเที่ยวในประเทศไทย โดยปรับปรุงแก้ไขเพนียดเดิมที่มีมาแต่ครั้งโบราณ ที่ชำรุดทรุดโทรมและบางส่วนขาดหายไป เช่น หอพระกลางเพนียด เป็นต้น ซึ่งควรจะได้มีการบูรณะซ่อมแซมให้แข็งแรงและคงสภาพของเดิมเอาไว้เพื่อจัดเป็นโบราณสถาน สำหรับการศึกษาและการท่องเที่ยว รวมทั้งควรจัดให้มีประเพณีการคล้องช้างในเพนียดขึ้นทุก ๆ ปี เหมือนกับการแสดงช้างของจังหวัดสุรินทร์ แต่ควรมีจุดมุ่งหมายในทางประวัติศาสตร์ของชาติไทยให้สมกับคำที่ว่า “เมืองไทยเป็นเมืองแห่งช้าง” เป็นต้น

งานศึกษาวิจัยของ อารีย์ ทองแก้ว (2535) เรื่อง “การศึกษาเกี่ยวกับช้างในประวัติศาสตร์ไทย” เป็นการศึกษารวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับบทบาทของช้างไทย เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของช้างตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน อันจะช่วยให้คนไทยเห็นคุณค่าและช่วยกันอนุรักษ์ช้างป่าและช้างบ้านให้อยู่คู่บ้านเมืองไทยสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมต่อไป ผลการศึกษาค้นคว้าทำให้ทราบว่า ช้างไทยได้รับการยกย่องให้เกียรติจากสังคมไทยทุกระดับชั้นเสมอกับคนทั่วไป มีช้างจำนวนไม่น้อยได้รับการยกย่องให้มีศักดิ์เป็นคุณพระ พระยา เจ้าพระยา เหมือนขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ได้รับใช้ประเทศชาติบ้านเมืองด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ความใกล้ชิดผูกพันระหว่างช้างกับคนไทยยังปรากฏในนิทานชาดก วรรณคดี สุภาษิต คำพังเพยฯลฯ และคำเปรียบเทียบติดหูติดปากคนไทยเสมอมา กล่าวได้ว่าช้างเป็นสัตว์ที่คนไทยรู้จักคุ้นเคย รักใคร่เอ็นดู ผูกพันมากกว่าสัตว์ป่าชนิดอื่น

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ผู้วิจัยเป็นห่วงคือ การลดลงของจำนวนประชากรช้าง อันเนื่องมาจากป่าที่ลดลง การสร้างเขื่อนก็เป็นสาเหตุที่สำคัญประการหนึ่ง เนื่องจากการทำลายทางเชื่อมของป่า ไหล่ช้างไม่สามารถเดินทางไปหากินในป่าอื่น ๆ ได้ จากสภาพธรรมชาติของป่าที่เปลี่ยนไปดังกล่าว ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศน์ของช้าง ทำให้ช้างอายุสั้น สภาพร่างกายไม่สมบูรณ์ การผสมพันธุ์ติดลูกยาก เป็นต้น

งานศึกษาวิจัยของ รุจิพันธ์ คอองา (2512) เรื่อง “การคล้องช้างของชนเผ่าส่วย” เป็นการศึกษาวิจัยเรื่องราวของชนเผ่าส่วยในประเทศไทย ทั้งด้านประวัติศาสตร์ของชนเผ่า ระบบสังคม เศรษฐกิจ ลักษณะรูปร่างหน้าตาผิวพรรณ เครื่องแต่งกาย ศาสนา ภาษาและความเชื่อ ตลอดจนการคล้องช้างของชาวส่วยและความสำคัญของการคล้องช้างในสังคมชาวส่วย เป็นต้น ผลการศึกษาสรุปได้ว่า ชาวส่วย หรือ กูย มีรูปร่างลักษณะ ภาษา วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีและความเชื่อ ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว ชาวส่วยมีความสัมพันธ์กับช้างอย่างใกล้ชิดมา ตั้งแต่สมัยโบราณ พวกเขาเลี้ยงไว้ในบ้านกลายเป็นสัตว์เลี้ยงชนิดหนึ่ง เปรียบเสมือนคนใน ครอบครัว และถือว่าช้างเป็นสัตว์เลี้ยงที่มีคุณค่า แสดงถึงบารมีและฐานะ บ้านใดมีช้างมากก็จะ ได้รับเกียรติมีฐานะในสังคมสูงเช่นกัน การคล้องช้างของชาวส่วยในปัจจุบันได้เลิกไปแล้ว ด้วยสาเหตุหลายประการ เช่น ไม่มีแหล่งคล้องช้าง เป็นต้น ดังนั้น เพื่อเป็นการอนุรักษ์ไม่ให้ วัฒนธรรมและประเพณีในการคล้องช้างของชาวส่วยสูญหาย หลายหน่วยงานจึงได้ร่วมมือกันฟื้นฟู ขึ้น โดยจัดให้มีการแสดงงานคล้องช้างของส่วยขึ้นในงานประจำปี มีการแสดงสาธิตวิธีการคล้อง ช้างตามแบบเมื่อครั้งในอดีตที่เหมือนจริงทุกประการ นอกจากนี้ ในปัจจุบันจำนวนของช้างใน สังคมชาวส่วยลดน้อยลงไปมาก ความสำคัญของช้างต่อวิถีชีวิตและสังคมของชาวส่วยก็ลดลงไป ด้วย อันเนื่องมาจากความจำเป็นหลายประการ ดังนี้

1. การขาดคนเลี้ยง เมื่อมีช้างก็ต้องมีคนเลี้ยงประจำคอยดูแล เอาใจใส่อยู่ตลอดเวลา ทำให้ขาดกำลังของครอบครัวไปโดยไม่ได้ผลตอบแทนเท่าที่ควร
2. เมื่อไม่ได้คล้องช้าง ชาวส่วยก็หันไปทำงานอื่น เช่น ทำสวน ทำไร่ และทำนาอย่าง จริงจัง งานประเภทนี้ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องใช้ช้างมากนัก จึงได้พากันขายช้างไป คงเหลือไว้ ไม่กี่ตัวเท่านั้น

งานศึกษาวิจัยของ รจน์ โสดศิริ (Rote Sodesiri, 1972) เรื่อง The changing systems of belief of the elephant Hunters of Surin, Thailand งานศึกษาวิจัยนี้ได้กล่าวถึงชาวเผ่ากูยว่าเป็น ชาวชนบททั่วไป ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีว่าเป็นนักล่าช้างหรือพรานล่าช้าง ซึ่งพวกเขามีความเชื่อใน เรื่องผีบรรพบุรุษ และสิ่งเหนือธรรมชาติอย่างเข้มงวด มีประเพณีพิธีกรรมที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว ที่ดำเนินสืบทอดกันมาอย่างต่อเนื่องและเข้มข้น โดยเฉพาะความเชื่อเกี่ยวกับผีปะกำ หรือผีบรรพ บุรุษ ซึ่งสิงสถิตอยู่ในศาลปะกำ และเชือกบาศ หรือบ่วงบาศ ที่ใช้สำหรับคล้องช้าง ชาวกูยจะเคารพ นับถืออย่างมาก การเปลี่ยนแปลงที่มีผลต่อระบบสังคมและความเชื่อของชาวกูย แบ่งออกได้เป็น 3 ยุค ดังนี้

1. ในยุคที่อาศัยอยู่ในปากเซ ประเทศลาว ที่ชาวกูยมีการติดต่อเป็นครั้งแรกกับขอมและ ลาว ตลอดช่วงเวลานั้นกูยมีการยอมรับศาสนาฮินดูและพุทธจากชนสองกลุ่ม และศาสนาใหม่นี้

ไม่ได้ขัดแย้งกับความเชื่อดั้งเดิมในเทพเจ้าและภูตของกูย ซึ่งนั่นก็เป็นบ่อเกิดของการเปลี่ยนแปลงในขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของกูย

2. ยุคของการอพยพจากลาวมาสู่รินทร์ จึงยังทำให้เพิ่มการติดต่อพบปะสองชนชาตินั้นมากขึ้น และมีการแต่งงานระหว่างกันด้วย โดยเฉพาะกูยกับเขมร กูยหลายคนได้เปลี่ยนมาทำนาข้าวไร่และทิ้งการล่าช้าง โดยการล่าช้างจะกลายเป็นงานพิเศษของช่วงเวลา และนอกจากนี้ศาสนาพุทธได้เข้ามามีอิทธิพลและอยู่เหนือกว่าความเชื่อในภูตผี

3. ยุคของการศึกษาและเศรษฐกิจระบบเงินตราเริ่มเข้าสู่หมู่บ้าน มีการรุกเข้ามาของสื่อมวลชนและเทคโนโลยีใหม่ๆ มากขึ้น ประกอบกับการล่าช้างได้ยุติอย่างสิ้นเชิง เนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างไทยกับพม่า และกฎข้อห้ามของรัฐบาลไทย การเปลี่ยนแปลงในยุคนี้มีหลายอย่าง เช่น การรับเอาวัฒนธรรมตะวันตก การทำการเกษตรแบบใหม่ การเริ่มไม่ใส่ใจในความเชื่อและการปฏิบัติแบบดั้งเดิม และเนื่องจากศาสนาพุทธไม่เคยปฏิเสธความมีอยู่ของเทพเจ้าและภูตผี รวมถึงการทรงเจ้าเข้าผีเวทย์มนต์คาถา ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงหลายๆ อย่างจึงเกิดขึ้นซึ่งขัดแย้งกับวิถีชีวิตเดิมมากกว่าที่จะไม่เคารพนับถือในเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติ

งานศึกษาวิจัยของ ชื่น ศรีสวัสดิ์ (2533) เรื่อง “การเลี้ยงช้างของชาวไทย-กูย (ส่วน) ในจังหวัดสุรินทร์” เป็นการศึกษาวิจัยเชิงสำรวจ เพื่อหาข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับสภาพการเลี้ยงช้างของชาวไทย-กูย (ส่วน) จังหวัดสุรินทร์ ทั้งในปัจจุบันและโยงไปถึงในอดีตบางส่วน เพื่อวิเคราะห์ถึงแนวโน้มในอนาคต จากการศึกษาวิจัยพบว่า ช้างสุรินทร์จะมีลักษณะพิเศษแตกต่างไปจากช้างอื่นๆ อยู่ 2 ประการที่สำคัญๆ คือ

1. ช้างสุรินทร์เกือบทั้งหมดเลี้ยงดูชาวไทย-กูย (ส่วน) และมีความรักความผูกพันต่อกันมากเหมือนหนึ่งเป็นสมาชิกในครอบครัว

2. ช้างสุรินทร์เป็นช้างที่ถูกเลี้ยงมาเพื่อเป็นสัตว์เลี้ยงในบ้าน และช้างเหล่านี้ก็ได้เปลี่ยนบทบาทจากช้างทำงานมาเป็นคารานักแสดงเสียจนหมดสิ้นแล้ว แต่เป็นที่น่าเสียดายที่จำนวนช้างในปัจจุบันนี้กลับลดลงเรื่อย ๆ ทั้งนี้ด้วยสาเหตุหลายประการคือ

2.1 มีการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้แทนช้างทำให้ความสำคัญของช้างลดลง

2.2 มีการเปลี่ยนแปลงความเชื่อและค่านิยมเดิม โดยหันไปยอมรับค่านิยมใหม่ตามแบบอย่างของสังคมเมือง จึงมีการขายช้างไปซื้อรถยนต์ ซื้อโรงสีและซื้อเครื่องอำนวยความสะดวกอื่น ๆ นอกจากนี้ยังมีการล้ม (ตาย) ของช้างปีละหลายเชือกอีกด้วย

2.3 เมื่อช้างถูกขายไปต่างถิ่น และล้ม (ตาย) ไปปีละหลายเชือก แต่การเพิ่มของประชากรช้างก็ได้มีเพียงทางเดียวคือการตกูกเท่านั้นซึ่งก็เป็นไปอย่างล่าช้า เนื่องจากช้างมีระยะการตั้งครรภ์นานถึง 21-22 เดือน และห่างกันนานถึง 3-4 ปี จึงจะได้ลูกอีก

แม้ว่าช้างจะมีเหลือไม่มากนักในปัจจุบัน แต่ชาวไทย-กูย (ส่วย) ทั้งหลายก็พยายามที่จะทำให้ช้างมีบทบาทและคุณค่าสูงเด่นขึ้น โดยการฝึกให้สามารถใช้ประโยชน์ได้หลาย ๆ อย่าง นับตั้งแต่บทบาทของนักแสดง เช่น การแสดงในงานต่าง ๆ บทบาทของยานพาหนะ เช่น รับจ้างให้คนขี่ตามหมู่บ้านและชุมชนต่าง ๆ บทบาทของผู้วิเศษ เช่น ให้คนลดท้องเพื่อสะเดาะเคราะห์ และบทบาทในการเป็นเครื่องเชิดชูเกียรติยศ เช่น การไปร่วมขบวนแห่นาค แห่กฐิน แม้แต่ช่วยผู้สมัครรับเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรหาเสียงก็ทำได้ ซึ่งบทบาทดังกล่าวนี้ทำให้ช้างได้รับความสนใจจากประชาชนทั่วไปมากขึ้น ความสำคัญของช้างก็กลับมาอีกครั้งหนึ่ง และในส่วนของจังหวัดสุรินทร์ก็ได้ให้ความสำคัญของช้างมากขึ้น โดยจัดให้มีงานแสดงของช้างขึ้นทุกปีและมีการตั้งคณะกรรมการช้างระดับจังหวัดขึ้นมาเพื่อดูแล ส่งเสริมการเลี้ยงของช้างดังกล่าวในหลายลักษณะ นับตั้งแต่การเอาใจใส่ดูแลเมื่อช้างเจ็บป่วย การจัดทำทะเบียนช้าง และการให้รางวัลเมื่อมีลูกช้างเกิดใหม่ เป็นต้น

งานศึกษาวิจัยของ สุขะ กิ่งมณี (2530) เรื่อง “ประเพณีคล้องช้างของชาวส่วย” เป็นการศึกษาเพื่อการอนุรักษ์วัฒนธรรมประเพณีการคล้องช้างไว้ จากการศึกษาสรุปได้ว่า วิธีการคล้องช้างของชาวส่วยเป็นความสามารถเฉพาะตัว ได้รับการถ่ายทอดมาจากปู่ย่าตายาย ชาวส่วยถือเป็นประเพณีที่สำคัญยิ่ง ก่อนที่จะประกอบพิธีการอื่น ๆ เช่น พิธีแต่งงาน พิธีบวชนาค จะต้องมีการเช่นผี ปะกำก่อนจึงจะประกอบพิธีอื่นได้ นอกจากนี้ ประเพณีการคล้องช้างของชาวส่วยยังไม่ได้แพร่หลายไปยังกลุ่มอื่น คงรู้จักและปฏิบัติเฉพาะในกลุ่มชนชาวส่วยเท่านั้น ทั้งนี้เพราะยังไม่มีผู้ใดเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรเผยแพร่ในหมู่นักวิชาการเท่าที่ควร

งานศึกษาวิจัยของ รัชพล สกุลวัฒนา (2533) เรื่อง “ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมการคล้องช้างของชาวส่วย: กรณีหมู่บ้านดากลาง ตำบลกระโพ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์” เป็นการศึกษารวบรวมถึงเรื่องราวของประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมประเพณีการคล้องช้างของชาวส่วย รวมทั้งโครงการพัฒนาหมู่บ้านดากลาง โครงการอนุรักษ์และคุ้มครองช้างสุรินทร์ จากการศึกษาทำให้ทราบถึงประวัติศาสตร์วัฒนธรรมการคล้องช้างของชาวส่วย “ส่วย” “กวย” หรือ “กูย” ซึ่งเป็นชนพื้นเมืองดั้งเดิมของจังหวัดสุรินทร์มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ผูกพันกับช้างเป็นอย่างมาก วิธีการคล้องช้างในอดีตนั้น เนื่องจากความโหดร้ายทารุณตามธรรมชาติของป่าโดยทั่วไป ประกอบกับสัตว์ป่าที่ร้ายนานาชนิด สภาพแวดล้อมเหล่านี้ล้วนนำมาซึ่งอันตรายของผู้เฝ้าทำการจับช้างป่า ฉะนั้น กฎ ระเบียบ ข้อบังคับ ความศักดิ์สิทธิ์ของผีปะกำ ล้วนต้องยึดถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด และในงานแสดงของช้างจังหวัดสุรินทร์ ได้มีการแสดงประเพณีการคล้องช้างของชาวส่วยเพื่อมิให้สูญหายไป และจากการที่ไม่สามารถไปจับช้างป่าได้ดังเช่นในอดีต ทำให้เกิดผลกระทบตามมาหลายประการ

ที่ทางจังหวัดและประชาชนทั่วไปจะต้องร่วมมือกัน นั่นก็คือปัญหาที่เกี่ยวกับ “ช้าง” ซึ่งเป็นสัตว์สัญลักษณ์ของจังหวัดสุรินทร์ ได้ประสบปัญหาในหลาย ๆ ด้าน ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ปัจจุบันกำลังได้รับการเอาใจใส่ดูแลและหาทางแก้ไขอยู่ ซึ่งได้แก่ “โครงการพัฒนาหมู่บ้านดากลางและโครงการอนุรักษ์และคุ้มครองช้างสุรินทร์” แต่จะประสบผลสำเร็จหรือไม่นั้น ย่อมขึ้นอยู่กับความร่วมมือจากทุก ๆ ฝ่าย

งานศึกษาวิจัยของ รัชพล สกฤตวัฒนา (2538) เรื่อง “คนเลี้ยงช้างชาวไทยกวยจังหวัดสุรินทร์” เป็นการศึกษาในด้านการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยเน้นการเสนอปัญหาและข้อเท็จจริงของกลุ่มคนเลี้ยงช้างชาวไทยกวยที่หมู่บ้านดากลาง จังหวัดสุรินทร์ เพื่อให้เห็นถึงความสำคัญในวิถีชีวิต วัฒนธรรมเลี้ยงช้าง ตลอดจนการปรับตัวเพื่อดำรงอยู่ตามสภาพการเปลี่ยนแปลงของสังคม

ผลการศึกษาพบว่า ภายหลังจากที่ได้ยุติการ ไปคล้องช้างป่าในประเทศกัมพูชาอย่างสิ้นเชิงในปี พ.ศ. 2504 ทำให้พิธีกรรมการโปนช้างขาดการสืบทอด และความเชื่อเรื่องของกฎปะกำได้เสื่อมคลายลงตามไปด้วย ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมในหลายประการด้วยกันคือ ค่านิยมและทัศนคติของควาญรุ่นใหม่อเปลี่ยนไป ควาญรุ่นเก่าถูกมองว่าล้าสมัย ไม่ใช่ผู้กล้าหรือวีรบุรุษอีกต่อไป กลายเป็นว่าความต้องการในสิ่งใหม่ที่เขาเข้ามาแทนที่คือ “ค่านิยมทางวัตถุ” โดยเฉพาะรถจักรยานยนต์กำลังได้รับความนิยมเป็นอย่างสูงในกลุ่มวัยรุ่นปัจจุบัน รวมถึงการที่ควาญช้างรุ่นใหม่ขาดการฝึกฝนจนเกิดความชำนาญในเรื่องช้างอย่างแท้จริง

ในเวลาต่อมาเมื่อได้เกิดปัญหาต่าง ๆ ขึ้นในหมู่บ้านดากลาง ซึ่งนับวันจะวิกฤติมากขึ้นที่สำคัญได้แก่ การบุกรุกที่ดินป่าทามสาธารณะของหมู่บ้าน การส่งเสริมให้ปลูกพืชยูคาลิปตัส ทำให้ทำเลในการเลี้ยงช้างและปริมาณอาหารช้างลดลง รวมไปถึงความยากจนความแห้งแล้งของอีสาน ฯลฯ จนมีผลทำให้ต้องมีการปรับตัวเพื่อดำรงอยู่ในหลายลักษณะด้วยกัน โดยเฉพาะที่สามารถหารายได้ควบคู่ไปกับการมีอาหารเลี้ยงช้างได้เป็นอย่างดี คือ การนำช้างเข้ามาเที่ยวเร่ขายของตลอดท้องช้างในเขตกรุงเทพมหานคร

ถึงแม้ว่า การเข้ามาขายของตลอดท้องช้างในเขตกรุงเทพมหานคร จะเป็นหนทางแก้ไข ปัญหาที่คืออย่างหนึ่งของชาวไทยกวยจังหวัดสุรินทร์ก็ตาม แต่ในทัศนะของคนเมืองกลับมีความคิดเห็นว่าเป็นการนำช้างเข้ามาทรมาน โดยเฉพาะจะก่อให้เกิดปัญหาจราจรรคิดขัด ตลอดจนอาจเป็นอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สิน ซึ่งเป็นเหตุผลที่ทาง กทม.ยกขึ้นมากล่าวอ้าง จนถึงกลับมีการประกาศห้ามช้างเข้ามาในเขตกรุงเทพมหานคร

งานศึกษาวิจัยของทองใบ ศรีสมบัติ (2535) เรื่อง “การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมการเลี้ยงช้างและการประกอบอาชีพเลี้ยงช้างหมู่บ้านช้าง จังหวัดสุรินทร์” มีจุดมุ่งหมายเพื่อ

การศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการเลี้ยงช้างและการประกอบอาชีพเลี้ยงช้าง ตลอดจนผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมต่อกลุ่มผู้เลี้ยงช้างหมู่บ้านช้างหรือบ้านตากกลาง ตำบลกระโพ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ ผลการศึกษาพบว่า

1. สภาพทางสังคมของหมู่บ้านส่วนใหญ่มีความเป็นเอกภาพสูง เคารพเชื่อฟังผู้อาวุโส มีความแตกต่างเคร่งครัดในประเพณีและวัฒนธรรมอันเป็นผลมาจากการเลี้ยงช้าง โดยเฉพาะพิธี เช่น หนึ่งปะกำที่ยึดถือปฏิบัติกันมาอย่างเคร่งครัดแม้ว่าปัจจุบันจะไม่ได้เป็นเจ้าของช้างก็ตาม

2. วัฒนธรรมเลี้ยงช้างของชาวบ้านตากกลางเป็นการเลี้ยงตามวิธีการที่สืบทอดจากบรรพบุรุษ มีความผูกพันกับช้างเสมือนสมาชิกในครัวเรือนของตน

3. การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการเลี้ยงช้างของชาวบ้านตากกลางเริ่มจากการหยุดเดินทางไปคล้องช้างป่า ทำให้ชาวบ้านขาดรายได้ จึงมีการเพิ่มที่ทำกินของตนเอง ทำให้พื้นที่ป่าสำหรับเลี้ยงช้างลดลง การเลี้ยงช้างเริ่มเป็นการแก่ผู้เลี้ยงจึงมีการขายช้างและหาวิธีการเลี้ยงช้างแบบใหม่สามารถทำรายได้มาสูครอบครัว จากปี พ.ศ. 2503 มีการนำช้างมาร่วมงานแสดงที่อำเภอท่าตูม ช้างเริ่มมีบทบาทและทำรายได้จากการรับจ้างให้คนนั่งบนหลังและการลอดท้องช้าง ชาวบ้านตากกลางที่เป็นเจ้าของช้างเริ่มนำช้างของตนออกเดินทางไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ในรูปแบบการขายผลิตภัณฑ์วัสดุที่ได้จากตัวช้าง การฝึกแสดงตามสวนสัตว์และสวนสนุกต่าง ๆ การร่วมประเพณีท้องถิ่นและการไปแสดงยังต่างประเทศ

4. ผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมต่อกลุ่มผู้เลี้ยงช้าง เช่น ชาวบ้านมีค่าใช้จ่ายในครัวเรือนเพิ่มขึ้นพอกับรายได้ที่ตนหาได้จากกิจกรรมการเลี้ยงช้าง โดยเฉพาะการใช้ประโยชน์ด้านสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ และค่าใช้จ่ายการเลี้ยงต้อนรับจากเดินทางกลับมาจากการไปขายยังพื้นที่อื่น

งานศึกษาวิจัยของ จิตวิไล คำภา และคณะ (2546) เรื่อง “วิถีชีวิตคนเลี้ยงช้าง: กรณีศึกษาบ้านตากกลาง” ซึ่งเป็นการศึกษาเกี่ยวกับวิถีชีวิตของคนเลี้ยงช้าง บ้านตากกลาง ตำบลกระโพ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ รวมถึงการศึกษาเกี่ยวกับสภาพเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนเลี้ยงช้าง ผลการศึกษาวิจัยสรุปได้ดังนี้

1. ผู้เลี้ยงช้างมีความผูกพันกับช้างเป็นอย่างมาก และปฏิบัติต่อช้างเสมือนหนึ่งเป็นลูกหลาน สภาพการเลี้ยงในปัจจุบันแตกต่างจากอดีตมาก พบว่าผู้เลี้ยงช้างนำช้างออกไปเลี้ยงนอกหมู่บ้านประกอบกับการหาเลี้ยงครอบครัว

2. ด้านสังคมวัฒนธรรมของกลุ่มคนเลี้ยงช้าง สภาพความเป็นอยู่แตกต่างไปจากเดิม ปัจจุบันสภาพภายในหมู่บ้านมีความเป็นเมืองมากขึ้น เช่น มีถนน ไฟฟ้า ประปา โทรศัพท์ และสิ่งอำนวยความสะดวกอื่น ๆ การสร้างบ้านเรือนก็เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม แต่พิธีกรรมต่าง ๆ

ที่เกี่ยวข้องกับช้างก็มีการถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด

3. ด้านเศรษฐกิจพบว่า ปัญหาค่าใช้จ่ายในครอบครัวของคนเลี้ยงช้างเป็นปัจจัยที่ทำให้ช้างออกไปนอกหมู่บ้านเพื่อรับจ้างและเลี้ยงช้างไปพร้อมกัน กลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนเลี้ยงช้างมาจนถึงปัจจุบัน

4. ด้านสิ่งแวดล้อมพบว่า แหล่งอาหารช้างตามธรรมชาติคือคงภูดินและป่าดงสาบทยป่าทาม ในปัจจุบันไม่สามารถนำช้างไปเลี้ยงได้ เนื่องจากสภาพป่าถูกทำลายโดยธรรมชาติและคนบุกรุก นำพื้นที่ป่าไปทำการเกษตร และประกอบกับทางราชการได้นำไม้ยูคาลิปตัส และกระถินณรงค์ ไปปลูกบริเวณป่าที่เคยเป็นแหล่งอาหารช้าง ดังนั้น จึงทำให้ผู้เลี้ยงช้างนำช้างออกไปรับจ้างและหาอาหารไปพร้อมกัน เพื่อให้ช้างมีอาหารกินและเจ้าของช้างก็มีรายได้จนเจือครอบครัว

งานศึกษาวิจัยของศุภกิจ จิตรเพิ่มพูนผล (2548) เรื่อง “คนเลี้ยงช้างเร่ร่อน” โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญเพื่อศึกษาถึงวิถีชีวิตของคนเลี้ยงช้างเร่ร่อนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ทั้งในช่วงก่อนการออกมาเร่ร่อนและหลังการออกมาเร่ร่อน ตลอดจนศึกษาถึงสาเหตุหรือปัจจัยที่มีผลต่อการนำช้างออกมาเร่ร่อน ผลการศึกษาวิจัยสรุปได้ว่า

1. วิถีชีวิตของคนเลี้ยงช้างก่อนและหลังออกมาเร่ร่อน เป็นวิถีชีวิตแบบชาวไทยชนบททั่วไป มีอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก ความเป็นอยู่ค่อนข้างยากจน การศึกษาอยู่ในระดับประถมศึกษา ยังคงยึดมั่นในการนับถือบูชา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ นับถือผี และมีการนับถือกันตามลำดับอาวุโส ผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ทำให้สิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ หลังไหลเข้ามาสู่หมู่บ้านอย่างรวดเร็ว ค่าใช้จ่ายในครัวเรือนสูงขึ้นแต่รายได้ต่ำ อาหารช้างลดลงและไม่มีเงินซื้ออาหารให้ช้าง ในขณะที่เดียวกันก็ไม่อยากขายช้าง จึงต้องนำช้างออกไปเร่ร่อนหาเลี้ยงชีพในเขตกรุงเทพและปริมณฑล

2. ปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้คนเลี้ยงช้างออกไปเร่ร่อน ได้แก่ สภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะแหล่งเลี้ยงช้างที่มีการปลูกป่ายูคาลิปตัสแทนที่ และการใช้ยาฆ่าแมลงในการเกษตร ทำให้ช้างกินอาหารที่ไม่ปลอดภัย นอกจากนั้นสภาวะบีบคั้นทางเศรษฐกิจของครอบครัว ซึ่งประสบปัญหาทางการเงินมีภาระหนี้สินจำนวนมาก จากความฟุ้งเฟ้อในการบริโภคและสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ทำให้ต้องออกไปเร่ร่อนหาเลี้ยงชีพ

3. ผลหลังจากที่กรุงเทพมหานครผลักดันไม่ให้ช้างเข้าไปเร่ร่อนในเมือง ส่งผลให้คนเลี้ยงช้างรายได้ลดลง จึงมีความคาดหวังอยากจะให้รัฐและองค์กรต่าง ๆ เข้ามาช่วยเหลือ

งานศึกษาวิจัยของสมาพร คล้ายวิเชียร และคณะ (2550) เรื่อง “แนวทางการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวหมู่บ้านช้างในอีสานใต้” เป็นการศึกษาจุดอ่อน จุดแข็ง โอกาส และอุปสรรคในการพัฒนาพื้นที่แหล่งท่องเที่ยวหมู่บ้านช้างในอีสานใต้ เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งในการพัฒนาและ

การจัดการท่องเที่ยวเชิงพื้นที่กลุ่มอีสานใต้สู่ความยั่งยืน โดยเชื่อมโยงกับกลุ่มประเทศเพื่อนบ้าน เพื่อนำมาเป็นแนวทางในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวหมู่บ้านช้าง ผลจากการศึกษาพบว่า

1. จากการสำรวจเชิงลึกเกี่ยวกับที่อยู่ ที่มา และจำนวนเชือกของช้างพบว่า มีช้างอยู่ที่อำเภอเขวาสี และ อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ จำนวน 6 เชือก อำเภอจอมพระ อำเภอเขวาสินรินทร์ อำเภอเมือง อำเภอชุมพลบุรี และ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ จำนวน 84 เชือก อำเภอสตึก และ อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ จำนวน 84 เชือก รวมทั้งสิ้นจำนวน 175 เชือก

2. ส่วนใหญ่จะประสบปัญหาเรื่องการไม่มีพื้นที่เลี้ยงช้าง เนื่องจากป่าไม้ถูกทำลาย ป่าไม้ที่มีบางส่วนก็เป็นพื้นที่ส่วนบุคคล จึงเป็นสาเหตุให้มีอาหารช้างไม่เพียงพอ ทำให้ออกเร่ร่อนตามเมืองบ้างก็ออกรับงานแสดงตามปางช้างต่าง ๆ แต่อย่างไรก็ตามโอกาสในการพัฒนาพื้นที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวก็มีจุดแข็งในด้านของความโดดเด่นของวิถีชีวิต ศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่น และจากการสอบถามประชาชนในพื้นที่ เจ้าหน้าที่แหล่งท่องเที่ยว ความรู้ช้างมีทัศนคติเชิงบวกต่อการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวหมู่บ้านช้างในอีสานใต้ ซึ่งกล่าวว่าทำให้เกิดการพัฒนาด้านสาธารณูปโภค โครงสร้างพื้นฐาน ฐานะทางเศรษฐกิจ และการเกิดอาชีพที่หลากหลายจากการมีแหล่งท่องเที่ยวในชุมชนตนเองโดยตรงเพิ่มมากขึ้น

3. แนวทางการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวหมู่บ้านช้างในอีสานใต้ 3 แนวทาง ดังนี้

3.1 แนวทางการพัฒนาทรัพยากรท่องเที่ยว

3.2 แนวทางการพัฒนาตลาดท่องเที่ยว

3.3 แนวทางการพัฒนาความพร้อมทางการท่องเที่ยว

4. สำหรับการพัฒนาและจัดการการท่องเที่ยวเชิงพื้นที่กลุ่มอีสานใต้สู่ความยั่งยืน โดยเชื่อมโยงกับกลุ่มประเทศเพื่อนบ้านมียุทธศาสตร์พึงพาเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งในภาคอีสานตอนใต้ 3 แนวทาง ดังนี้

4.1 การเดินทางท่องเที่ยวตามเส้นทางสัญจรโบราณของชาวเขมร ซึ่งในสมัยโบราณพาหนะที่ใช้ส่วนใหญ่จะเป็นสัตว์ ได้แก่ วัว ม้า และช้าง

4.2 การเดินทางท่องเที่ยวตามรอยการโจรกรรมโบราณวัตถุเขมร ซึ่งเป็นการจำลองเส้นทางขนส่งโบราณวัตถุเขมรออกนอกประเทศ ดังที่ทราบภาคอีสานใต้ของประเทศไทย ถือว่าเป็นเส้นทางหนึ่งที่นักโจรกรรมนิยมลักลอบขโมยโบราณวัตถุผ่านทางมา

4.3 การเดินทางท่องเที่ยวตามเส้นทางจาริกแสวงบุญ ซึ่งปรากฏศาสนสถาน ที่มีรูปแบบทางศิลปกรรมลักษณะเหมือนกัน หรือใกล้เคียงกันระหว่างศาสนสถานในภาคอีสานใต้ของประเทศไทย และ ศาสนสถานในสาธารณรัฐกัมพูชาประชาธิปไตย

กล่าวโดยสรุป งานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับช้างและคนเลี้ยงช้างช้างต้น ซึ่งผู้เขียนและผู้วิจัยเหล่านั้น ได้ศึกษาค้นคว้า ในหลายพื้นที่ และกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ อาทิ กูย กวย หรือ ส่วย และลาว เป็นต้น อันจะช่วยให้ผู้วิจัยเข้าใจในเนื้อหาสาระ และความหมายของกระบวนการ วัฒนธรรม ประเพณี และพิธีกรรม ตลอดจนการปรับตัวต่าง ๆ ของกลุ่มคนเลี้ยงช้างเหล่านั้น เพื่อนำมาประกอบการวิจัย และการศึกษาเปรียบเทียบกับพื้นที่บ้านปะคำที่ผู้วิจัยจะทำการศึกษา โดยพื้นที่บ้านปะคำแห่งนี้ยังไม่มีนักวิจัยมาทำการศึกษาวิจัยมาก่อน รวมทั้งยังเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทย คือ “ไทยเบิ้ง” หรือ “ไทยโคราช” อีกด้วย จึงนับว่ามีประโยชน์ต่องานวิจัยเป็นอย่างยิ่ง

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รูปแบบในการวิจัย

การวิจัยเรื่อง ปะคำ: วิถีชีวิตและการดำรงอยู่ภายใต้พลวัตการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรม เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) และเก็บรวบรวมข้อมูลในภาพรวม (Holistic) ทั้งด้านประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อต่าง ๆ ตลอดจนเศรษฐกิจ สังคม ระบบคิด สิ่งแวดล้อม และวิถีชีวิตของชาวบ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ เพื่อนำมาอธิบาย “ปรากฏการณ์” ต่าง ๆ ของชุมชน ซึ่งให้ความสำคัญจากความเข้าใจ และการศึกษาแบบตีความข้อมูลของผู้วิจัย (Interpretive approach) นอกจากนั้นยังจะใช้แนวทางการศึกษาเชิงธรรมชาติ (Naturalistic approach) โดยพยายามทำความเข้าใจ ปรากฏการณ์ตามการให้ความหมายของคนที่อยู่ในพื้นที่นั้น ๆ เกี่ยวกับการรวบรวมข้อมูลเชิงประจักษ์ในหลาย ๆ แบบ ซึ่งพรรณนาช่วงเวลาที่เป็นกิจวัตร ช่วงเวลาที่มีปัญหา และความหมายในชีวิตของคน ตามการรับรู้ของบุคคล ในปรากฏการณ์ที่ศึกษา เพื่อนำมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ อธิบายความหมาย และตอบปัญหาการวิจัย

2. พื้นที่ศึกษาวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงพื้นที่ (Area study) โดยมุ่งเน้นศึกษาประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ความเชื่อ และวิถีชีวิต ของชาวชุมชนบ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ และเชื่อมโยงไปถึงพื้นที่ที่มีความเกี่ยวเนื่องกัน ได้แก่

- 2.1 หมู่บ้านช้างเมืองพิทยา ตำบลหนองปรือ อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี
- 2.2 หมู่บ้านช้างชาวลาวบ้านคำหมื่นแก้ว ตำบลบ้านคำ อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ
- 2.3 หมู่บ้านช้างชาวกูย บ้านดากลาง ตำบลกระโพ อำเภอน้ำตม จังหวัดสุรินทร์

3. กลุ่มผู้ให้ข้อมูล

ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มผู้ให้ข้อมูล จนได้ข้อมูลเป็นที่พอใจ เพียงพอและอิ่มตัว โดย กลุ่มผู้ให้ข้อมูล ประกอบด้วยกลุ่มต่าง ๆ ดังนี้

3.1 กลุ่มคนเลี้ยงช้างบ้านปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

3.2 ปิติยาต่อง อบอุ่น (ปิติยาคนสุดท้ายแห่งบ้านปะคำ) พร้อมด้วยครอบครัวและเครือญาติ

3.3 กลุ่มสภาวัฒนธรรมอำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

3.4 กลุ่มผู้นำท้องถิ่น เช่น เจ้าอาวาส ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน เป็นต้น

3.5 กลุ่มเจ้าหน้าที่สำนักงานวัฒนธรรม อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

3.6 กลุ่มผู้บริหารและเจ้าหน้าที่เทศบาลตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

3.7 กลุ่มผู้บริหารหมู่บ้านช้างพิทยาดำบลหนองปรือ อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี

3.8 กลุ่มคนเลี้ยงช้างชาวลาวบ้านคำหมื่นแก้ว ตำบลบ้ายคำ อำเภอเมือง

จังหวัดชัยภูมิ

3.9 กลุ่มคนเลี้ยงช้างชาวกูยบ้านตากกลาง ตำบลกระโพ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล

การทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะทำการเก็บรวบรวมข้อมูลทั้งข้อมูลปฐมภูมิ (Primary sources) และข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary sources) จากเอกสาร หลักฐาน การสังเกต และการสัมภาษณ์ โดยผู้วิจัยเป็นผู้เก็บและรวบรวมข้อมูลด้วยตัวเอง ซึ่งจะเน้นการวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลักสำคัญ

4.1 การศึกษาเอกสาร

เป็นการศึกษาค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวของช้างและคนเลี้ยงช้างในแง่มุมต่าง ๆ ที่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร รวมทั้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ภาพ เทปบันทึกภาพ และเสียง จากหอสมุด และแหล่งค้นคว้าต่าง ๆ ทั้งเอกสารชั้นต้น และเอกสารชั้นรอง

4.1.1 เอกสารชั้นต้น (Primary sources) คือ เอกสารหรือสิ่งเสมือนเอกสาร ที่เขียนหรือจัดทำขึ้นโดยผู้ที่เห็นเหตุการณ์ ผู้ใช้ หรือผู้เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ หรือมีหน้าที่จัดทำเอกสารนั้น ส่วนนี้ เป็นการศึกษาค้นคว้าที่เกี่ยวข้องกับเรื่องช้างและคนเลี้ยงช้างในแง่มุมต่าง ๆ ที่มีการเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร รวมทั้งงานวิจัย เทปบันทึกภาพและเสียง ภาพ จากหอสมุด และแหล่งค้นคว้าต่าง ๆ เช่น

4.1.1.1 เครื่องมือ อุปกรณ์ และเอกสารจากกลุ่มคนเลี้ยงช้างบ้านปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์เอกสารจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติที่เกี่ยวข้อง

4.1.1.2 กฎหมายต่าง ๆ ที่ออกมามีผลเกี่ยวข้องกับช้าง และคนเลี้ยงช้าง

4.1.1.3 เอกสารของหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับช้าง และข้อพิพาทชายแดนไทย-กัมพูชา

4.1.1.4 ภาพถ่ายทางอากาศ และ ข้อมูลสารสนเทศทางภูมิศาสตร์ (GIS)

4.1.4.5 เอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

4.1.2 เอกสารชั้นรอง (Secondary sources) คือ เอกสารอื่น ๆ ที่มีการกลั่นกรองมาแล้ว หรือการเขียนขึ้นจากประสบการณ์ การรวบรวมข้อมูล ที่ไม่ใช่เอกสารชั้นต้น เช่น หนังสือบทความ หนังสือพิมพ์ รายงานการวิจัย เว็บไซต์ เป็นต้น ที่เกี่ยวข้องกับช้างและคนเลี้ยงช้าง ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

4.2 การศึกษาภาคสนาม (Field study)

การศึกษภาคสนาม จะเน้นการใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative approach) โดยการเข้าไปสังเกตอย่างมีส่วนร่วม (Participant observation) และใช้เครื่องมือในการเก็บข้อมูลในหลาย ๆ วิธี ดังนี้

4.2.1 การสังเกต (Observation) โดยพิจารณาความเหมาะสมตามสถานการณ์ต่าง ๆ

4.2.2 การสัมภาษณ์ (Interview) เพื่อเก็บข้อมูลที่เกี่ยวข้อง ให้ได้มากที่สุด

4.2.3 การศึกษาเฉพาะกรณี (Case study) สำหรับเก็บข้อมูลที่น่าสนใจ เพื่อศึกษาและวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นนั้น เช่น พิธีกรรมการไหว้ศาลปะคำ เป็นต้น

4.2.4 การสำรวจภาคสนาม (Field study) โดยการลงพื้นที่สำรวจและสังเกต

4.2.5 การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth interview) เป็นการศึกษาผู้รู้เฉพาะเรื่องและตัวบุคคล เพื่อให้ได้ข้อมูลจากประสบการณ์จริงที่จะเป็นประโยชน์ต่องานวิจัยฉบับนี้ เช่น การสัมภาษณ์หมอช้าง ครอบช้าง และปดืยาย เป็นต้น

5. ระยะเวลาการศึกษาวิจัย (Research framework)

ระยะเวลาและขั้นตอนการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยจะแบ่งออกเป็น 3 ระยะ ดังนี้

ระยะที่ 1 ขั้นเตรียมการ

เป็นขั้นการสำรวจดูพื้นที่ที่จะทำการวิจัยภาคสนาม เพื่อสังเกตการณ์อย่างคร่าว ๆ ว่า มีประเด็นใดบ้างที่น่าสนใจบ้าง โดยผู้ศึกษาได้เริ่มเข้าไปสำรวจในหมู่บ้านช้างบ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ มาแล้วตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. 2554 เป็นต้นมา รวมถึงการเข้าไปสำรวจ “หมู่บ้านช้างพิทยา” จังหวัดชลบุรี ซึ่งเป็นสถานที่ที่ช้างจากบ้านปะคำได้มาอยู่สังกัดเพื่อให้บริการแก่นักท่องเที่ยว ในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์-พฤษภาคม พ.ศ. 2555 ที่ผ่านมาจากการเข้าไปสังเกตการณ์นี้เอง ทำให้ผู้ศึกษามองเห็นภาพโดยรวมอย่างกว้าง ๆ ต่อจากนั้นจึงมาค้นคว้าข้อมูลทางเอกสารที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติม และศึกษาความเป็นไปได้ในประเด็นที่ต้องการจะทำวิจัย ซึ่งพบว่างานวิจัยชิ้นนี้มีที่น่าสนใจเป็นพิเศษ โดยเฉพาะเมื่อปรากฏว่าที่นี่ยังมีหมอช้างชั้น

“ปิตียาย” ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดของกลุ่มคนเลี้ยงช้างยังมีชีวิตอยู่ ผู้คนมักจะเรียกเขาว่า “ครูบาสองอบอุ่น” ในวัย 95 ปี ปิตียายคนสุดท้ายแห่งบ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

อีกประการหนึ่ง จากการสัมภาษณ์คุณตาสอง อบอุ่น อายุ 95 ปี และคุณตาวรรณ อบอุ่น อายุ 100 ปี พบว่า ที่นี่มีความสำคัญ และความยิ่งใหญ่ในเชิงประวัติศาสตร์ที่มีความเป็นมาอันยาวนาน เคยเป็นแหล่งชุมนุมช้าง และหมอช้างทั่วประเทศ เคยเป็นแหล่งฝึกช้างส่งให้กับกองทัพไทยที่เมืองนครราชสีมา (โคราช) หมอช้างของหมู่บ้านในอดีต เคยไปช่วยงานราชการ ในการจับช้างและฝึกช้าง จนได้รับยศถาบรรดาศักดิ์ กลับมาอย่างภาคภูมิใจ เช่น หมื่นหาญอาสา เป็นต้น แต่ปัจจุบันกำลังประสบปัญหาต่าง ๆ มากมาย จนเกิดผลกระทบต่อวัฒนธรรมการเลี้ยงช้างของชุมชนบ้านปะคำ

ประการสุดท้าย ยังไม่เคยมีนักวิจัยเข้ามาศึกษาที่หมู่บ้านปะคำแห่งนี้ นักวิจัยส่วนใหญ่จะมุ่งไปศึกษาหมู่บ้านช้างชาวกูย กวย หรือ ส่วย บ้านตากกลาง ตำบลกระโพ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ เนื่องจากที่นั่นยังมีช้างอยู่ในหมู่บ้านจำนวนมาก ส่วนที่บ้านปะคำไม่มีช้างอาศัยอยู่เลย เพราะคนเลี้ยงช้างนำช้างไปรับจ้างหาเลี้ยงชีพในที่อื่นทั้งหมด นอกจากนั้น นักวิจัยบางส่วนจะมุ่งไปศึกษาที่หมู่บ้านช้างชาวลาวบ้านคำยหมื่นแก้ว ตำบลบ้านคำย อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ เป็นต้น

ระยะที่ 2 ขั้นปฏิบัติการ

เป็นขั้นตอนการทำงานภาคสนาม การลงพื้นที่เก็บรวบรวมข้อมูล และการค้นคว้าจากแหล่งต่าง ๆ เพื่อให้ได้ข้อมูลมากที่สุด ถูกต้องและน่าเชื่อถือ โดยจะใช้เวลาดำเนินการประมาณ 15 เดือน ระหว่างเดือน สิงหาคม พ.ศ. 2555 ถึงเดือน ตุลาคม พ.ศ. 2556

สำหรับพื้นที่ในการทำงานภาคสนามประกอบด้วย ชุมชนบ้านปะคำ(ดั้งเดิม) ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นพื้นที่หลัก และหมู่บ้านช้างพญา อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี ที่ช้างจากหมู่บ้านปะคำไปทำงานอยู่ที่นี่ด้วย

นอกจากนั้น การศึกษาเปรียบเทียบวัฒนธรรม ประเพณีและวิถีชีวิตคนเลี้ยงช้างกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ได้แก่ ลาวและกูย นอกจากการศึกษาจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้ว ผู้วิจัยจะลงพื้นที่ไปเก็บข้อมูลเพิ่มเติมที่ หมู่บ้านช้างชาวกูย บ้านตากกลาง ตำบลกระโพ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ และหมู่บ้านช้างชาวลาว บ้านคำยหมื่นแก้ว ตำบลบ้านคำย อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ เพื่อให้งานวิจัยมีความสมบูรณ์มากที่สุด

ระยะที่ 3 ขั้นการวิเคราะห์ สังเคราะห์ และสรุปผล

ขั้นตอนนี้จะนำข้อมูลและผลที่ได้ทั้งหมดมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลให้ตกผลึก ประมวลและสรุปผล มีการตรวจสอบข้อมูลเพื่อความถูกต้องและน่าเชื่อถือ นำเสนองานเชิง

พรรณนาและเผยแพร่ต่อสาธารณชนต่อไป โดยจะใช้เวลาประมาณ 4 เดือน ระหว่างเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2556-กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2557

6. การควบคุมคุณภาพงานวิจัย

เพื่อให้งานวิจัยมีความสมบูรณ์มากที่สุด และเชื่อถือได้ (Credibility) ผู้วิจัยจะทำการตรวจสอบข้อมูลในสองลักษณะคือ การตรวจสอบข้อมูลจากเอกสาร และตรวจสอบข้อมูลภาคสนาม

6.1 การตรวจสอบข้อมูลจากเอกสาร

การตรวจสอบข้อมูลจากเอกสารจะพิจารณาในหลายองค์ประกอบ อาทิ ความน่าเชื่อถือของผู้เขียน ประสบการณ์ของผู้เขียน การเป็นที่ยอมรับ และผลงานของผู้เขียน รวมทั้งคุณสมบัติของผู้เขียน เพื่อศึกษาว่ามีความน่าเชื่อถือหรือไม่เพียงใด

นอกจากนั้น ต้องมีการพิจารณาถึงความทันสมัยและความเป็นปัจจุบันของเอกสารด้วย เพราะข้อมูลบางอย่างอาจมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ข้อมูลบางเรื่องอาจเป็นข้อมูลที่ล้าสมัยการนำมาใช้ประโยชน์หรืออ้างอิง อาจทำให้งานวิจัยขาดความสมบูรณ์ และด้วยคุณภาพลงไปด้วยเป็นต้น

6.2 การตรวจสอบข้อมูลภาคสนาม

ในการตรวจสอบข้อมูลภาคสนาม จะใช้วิธีการตรวจสอบข้อมูล 2 แบบ ได้แก่

6.2.1 การนำข้อสรุปที่ได้จากการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูล จากการเก็บรวบรวมภาคสนาม (Member check) เช่น ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้รู้ (Key informant) ต้องนำกลับไปทวนสอบกับผู้ให้ข้อมูลว่า ข้อมูลที่ได้ตรงตามที่ผู้ให้ข้อมูลได้ให้ข้อมูลไว้หรือไม่อย่างไร

6.2.2 การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้าเชิงคุณภาพ (Triangulation) โดยแบ่งออกเป็น การตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล (Data triangulation) และการตรวจสอบสามเส้า ด้านวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล (Methodological triangulation)

6.2.2.1 การตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล (Data triangulation) เป็นการตรวจสอบว่าข้อมูลที่ผู้วิจัยได้มานั้นถูกต้องหรือไม่ วิธีการตรวจสอบของข้อมูลนั้นจะดำเนินการตรวจสอบแหล่งที่มาของข้อมูล 3 แหล่ง ได้แก่ เวลา สถานที่ และบุคคล

6.2.2.1.1 การตรวจสอบแหล่งเวลา จะทำการตรวจสอบข้อมูลในช่วงเวลาที่ต่างกัน เพื่อให้ทราบว่าข้อมูลที่ได้รับในช่วงเวลาต่าง ๆ นั้นเหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร

6.2.2.1.2 การตรวจสอบสถานที่ เพื่อพิจารณาว่า ข้อมูลเรื่องเดียวกันแต่ที่ได้มาจากต่างสถานที่กัน จะมีความเหมือนกันหรือแตกต่างกันอย่างไร

6.2.2.1.3 การตรวจสอบบุคคล เพื่อพิจารณาว่า ในข้อมูลเรื่องเดียวกัน ถ้าหากบุคคลผู้ให้ข้อมูลเปลี่ยนไป (ไม่ใช่คนเดิม) ข้อมูลจะเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร เป็นต้น

6.2.2.2 การตรวจสอบสามเส้าด้านวิธีรวบรวมข้อมูล (Methodological triangulation) ทำได้โดยใช้วิธีเก็บรวบรวมข้อมูลที่แตกต่างกัน ในการเก็บรวบรวมข้อมูลเรื่องเดียวกัน หากข้อมูลที่ได้ หรือผลจากการประมวลข้อมูล ที่รวบรวมด้วยวิธีที่แตกต่างกัน มีความเหมือน หรือใกล้เคียงกัน ย่อมจะทำให้ข้อมูลนั้นมีความน่าเชื่อถือเช่นเดียวกัน

7. การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพเป็นการนำเอาข้อมูลที่ได้จากการค้นคว้าวิจัย มาทำให้เป็นระบบและหาความหมาย แยกแยะองค์ประกอบ รวมทั้งเชื่อมโยงและหาความสัมพันธ์ของข้อมูล เพื่อให้สามารถนำไปสู่ความเข้าใจต่อการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของปรากฏการณ์ที่ศึกษา (ชยันต์ วรรณะฤดี, 2544, หน้า 267) ดังนั้น การวิเคราะห์ข้อมูลจึงเป็นขั้นตอนที่สำคัญในกระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งต้องเริ่มกระทำไปพร้อม ๆ กับการเก็บรวบรวมข้อมูล และต้องดำเนินไปภายหลังการเก็บข้อมูลสิ้นสุดลง ทั้งนี้ การดำเนินการวิจัยเชิงคุณภาพ เป็นการศึกษาจากปรากฏการณ์ในหลายมิติ เพื่อให้เห็นภาพรวมและปรากฏการณ์ของสิ่งที่เกิดขึ้น ซึ่งในระหว่างการเก็บข้อมูล ผู้วิจัยจะนำแนวคิด ทฤษฎีต่าง ๆ ที่ได้จากการทบทวนวรรณกรรมมาช่วยวิเคราะห์ข้อมูลประกอบกัน ซึ่งการวิเคราะห์ทำได้ใน 2 ลักษณะ คือ 1. การวิเคราะห์ข้อมูลแบบสร้างข้อสรุป ซึ่งจะใช้วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสังเกต สัมภาษณ์ และจดบันทึก 2. การวิเคราะห์เนื้อหา เป็นการวิเคราะห์จากเอกสาร และงานวิจัยเป็นสำคัญ

สำหรับงานวิจัยเรื่อง “ปะคำ: วิถีชีวิตและการดำรงอยู่ของคนเลี้ยงช้างภายใต้พลวัตการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม” นี้ ผู้วิจัยจะใช้วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลทั้งสองแบบประกอบกัน ข้อมูลที่ได้จะนำมาประมวลผลเป็นลักษณะการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive analysis) สร้างข้อสรุปของข้อมูลจากสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือปรากฏการณ์ที่มองเห็น เช่น พิธีกรรม การดำเนินชีวิต และลักษณะความเป็นอยู่ เป็นต้น

ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล

หลังจากเก็บรวบรวมข้อมูลและตรวจสอบข้อมูลแล้ว จะทำการวิเคราะห์ เพื่อหาข้อสรุปรูปแบบพฤติกรรมหรือข้อเท็จจริง และให้ความหมายในพฤติกรรมเหล่านั้น โดยมีขั้นตอนดำเนินการดังนี้

1. การจัดเตรียมข้อมูล (Data management) ซึ่งได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีการต่าง ๆ และนำข้อมูลมาใช้ในการวิเคราะห์

2. การทำข้อสรุปชั่วคราวและการคัดทอนข้อมูล (Memo data reduction) เป็นการลงเขียนข้อสรุปแต่ละเรื่อง เพื่อลดขนาดข้อมูลและช่วยกำจัดข้อมูลที่ไม่ต้องการออกไปได้

3. การแสดงข้อมูลเพื่อการวิเคราะห์และการนำเสนอ (Displaying data for analysis and presentation) เป็นการเชื่อมโยงข้อสรุปย่อย ๆ เพื่อหาข้อสรุปซึ่งจะตอบปัญหาการวิจัย โดยจะให้เป็นแผนที่ (Maps) แผนภูมิ (Charts) ตารางบรรจุนี้อา (Matrixes) เครือข่ายของเหตุและผล (Causal network) การจัดแบ่งประเภทของความคิด ความเชื่อ เป็นต้น

4. การประมวลและสรุปข้อเท็จจริง (Drawing and verifying conclusions) โดยการจัดระบบ แบ่งหมวดหมู่ จัดกลุ่ม การวิเคราะห์ปัจจัย การระบุความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ การเชื่อมโยงแนวคิด หรือทฤษฎีกับสิ่งที่ค้นพบต่าง ๆ

5. การพิสูจน์บทสรุป เพื่อยืนยันความถูกต้องและให้มั่นใจว่าบทสรุปที่ทำไว้นั้นเหมาะสมดีแล้ว มีความน่าเชื่อถือ โดยการตรวจสอบข้อมูลของสมาชิก (Member check) และแบบสามเส้า เมื่อมั่นใจว่าบทสรุปที่ได้มีความเหมาะสม น่าเชื่อถือ จึงทำเป็นรายงานเผยแพร่สู่สาธารณชนต่อไป